

Οι αγρότες στην Κατοχή και τον Εμφύλιο.

Οι τρόποι με τους οποίους οι αγρότες έγιναν αντιληπτοί από τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα καταδείχνουν το σταδιακό πέρασμα από τον αγρότη-ληστή στον αγρότη-εθνικό ήρωα (αστικές ιδεολογίες) και από τον χωρικό στον ιδανικό επαναστάτη (σοσιαλιστικές ιδεολογίες).

Την περίοδο του μεσοπολέμου οι καταστάσεις και οι αναπαραστάσεις των αγροτών στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο γίνονται πιο σύνθετες. Ετσι, με μοχλό άλλοτε την αριθμητική διεύρυνση και εθνολογική ετερογένεια του πληθυσμού (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μικρασιατική Καταστροφή) και άλλοτε τον κίνδυνο του κομμουνισμού (Ρώσικη Επανάσταση, εργατικές κινητοποιήσεις) οι αναπαραστάσεις των αγροτών χρησιμοποιήθηκαν ως υποστηρίγματα της εθνικής ομοιογένειας (ο αγρότης ως ντόπιος), της κρατικής τάξης (ο αγρότης ως στρατιώτης) και της αστικής ιδεολογίας (ο αγρότης ως ελεύθερος ιδιοκτήτης). Στο πλαίσιο αυτό οι παραστάσεις των αγροτών στις σοσιαλιστικές και αγροτικές ιδεολογίες (ο αγρότης-εργάτης) παρέμειναν αναποτελεσματικές ή αποδυναμώθηκαν μαζί με τα επιμέρους αγροτικά στρώματα (ακτήμονες, καπνεργάτες, πρόσφυγες.) (Καμπέρης 2006α).

Η Κατοχή και στη συνέχεια ο Εμφύλιος Πόλεμος επανέφεραν δυναμικά τους αγρότες στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και στρατιωτικό προσκήνιο και μαζί τις διαμάχες στο επίπεδο του κυρίαρχου πολιτικού λόγου για την κοινωνική συγκρότηση και πολιτική διαχείριση των αναπαραστάσεών τους

Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να καταδείξει, με αναφορές αναγκαστικά περιορισμένες και αποσπασματικές, ότι στη Διάρκεια της Κατοχής και του Εμφύλιου οι αμφισημίες της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής αξιολόγησης των αγροτών που χαρακτήρισαν τον Μεσοπόλεμο, συνεχίζουν, γίνονται πιο σύνθετες, παίρνουν ένοπλες διαστάσεις και καταλήγουν τελικά σε νέες νέα μορφές πολιτικής χειραγώγησης τόσο από τις συντηρητικές όσο και τα προοδευτικές ιδεολογίες και παρατάξεις της περιόδου.

1.Το επισιτιστικό πρόβλημα και οι αγρότες.

Το επισιτιστικό ζήτημα και στη συνέχεια η μαύρη αγορά αποτέλεσαν βασικούς και πολυσύνθετους μηχανισμούς της οικονομίας της Κατοχής στο βαθμό που η διακίνηση αγαθών

τόσο στο εσωτερικό όσο και στα όρια των περιφερειών που έλεγχαν οι Γερμανοί, οι Ιταλοί και οι Βούλγαροι έγινε πολύ δύσκολη και προσέκρουε σε αντιμαχόμενα συμφέροντα, και σε συστήματα παροχής αδειών από τις τοπικές στρατιωτικές και πολιτικές αρχές (Σταθάκης 2004: 37, 40, Eichholtz 1989).¹

Σε κάθε περίπτωση οι αγρότες ως παραγωγοί, ιδοκτήτες και έμποροι προϊόντων στο πλαίσιο τόσο της τοπικής ανταλλακτικής οικονομίας όσο και της ευρύτερης εκχρηματισμένης οικονομίας, έγιναν αντικείμενο των πλέον αμφίσημων πολιτικών μέτρων και κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Σε διάγγελμα του ΕΑΜ τις 10 Οκτωβρίου 1941 αναφέρεται «*Ελληνες αγρότες! Κρύψτε την παραγωγή σας από τους κατακτητές και την κυβέρνηση των προδοτών λακέδων που παραδίνει ό,τι συγκεντρώνει στους Γερμανούς. Πουλάτε τα προϊόντα σας μόνο στους κατοίκους των πόλεων. Ελληνες πολίτες! Ούτε ένα κουκί σιτάρι, ούτε μια σταγόνα λάδι στους κατακτητές, οσαδήποτε λεφτά κι αν σας προσφέρουν. Υπερασπιστείτε το βιός σας με όλα τα μέσα...*» (Μπουρνόβα 2005:52).

Το 1941 στη *Διακήρυξη προς τους Έλληνας* ο κατοχικός πρωθυπουργός Τσολάκογλου μεταξύ των άλλων αναφέρει:

«...απευθύνομαι *Ιδιαίτέρως προς τον αγροτικό κόσμο της Ελλάδος. Οι αγρόται έχουν να φέρουν εις πέρας θεάρεστον αποστολήν: να εξασφαλίσουν την συντήρησιν του Έθνους. Η εξασφάλισις της διατροφής του Ελληνικού λαού αποτελεί ένα από τα κεντρικά εθνικά προβλήματα της παρούσης ώρας. Είναι ή μεγάλη αγωνία πού συνέχει την ψυχήν μας Τρομακτικός αληθώς κίνδυνος περιζώνει την φυλήν μας [...]. Ο κίνδυνος της σωματικής καί ψυχικής καταρρέουσας διαγράφεται σαφής. Η εξασθένησις των οργανισμών έχει βαρυτάτας συνεπεία· επί του ηθικού και ψυχικού κόσμου του ατόμου. Υπό το βάρος των καταθλιπτικών δυσχερειών του βίου ο λαός κλονίζεται και ηθικώς. Η ψυχική του ισορροπία διαταράσσεται. Ο άνθρωπος γίνεται εγωιστής μέχρι σημείου παθολογικού. Δέχεται ως "οδηγόν ότι ο θάνατος σου είναι ή ζωή μου". Δεν βλέπει παρά μόνον τον εαυτόν του. Αναρχικός κ' αϊ αντικοινωνικός δεν διστάζει προ καμμιάς λύσεως. Γίνεται λαθρέμπορος και αισχροκερδής δια να ταχυπλουτίση με την δυστυχίαν του άλλου οι υφιστάμενοι την εκμετάλλευσιν ζουν με το όνειρον της εκδικήσεως και το κήρυγμα της κοινωνικής ανατροπής τους παρουσιάζεται ως το ευαγγέλιον της σωτηρίας. Εις την ψυχήν του λαού καταρρέουν μετά πάταγου και κονιορτοποιούνται αι αξίαι επ' των οποίων στηρίζονται η κοινωνική συνοχή, η εθνική*

¹ Σε ό,τι αφορά το Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτευούσης υπολογίζεται ότι την περίοδο 1941-1942 πέθαναν από την πείνα 73-74.000 άτομα (Μπουρνόβα 2005:52-62).

αλληλεγγύη και ή ηθική πειθαρχία. Διά τους ανωτέρου λόγους το ζήτημα της διατροφής προσλαμβάνει τας διαστάσεις αυτόχρημα εθνικού προβλήματος.[...] Το βαρύ τούτο έργον είναι το ιστορικόν καθήκον των γεωργών μας. Οφείλουν ως αληθείς πατριώται να αρθούν εις το ύψος των εξαιπαιτήσεων του Έθνους. Ας περιφρουρήσουν την αγνότητα και την ευγενείαν των κλείνοντας τας θύοας εις τας εγωπαθείς και εγωκεντρικάς τάσεις πού ενδεχομένως θα αποπειραθούν να εισβάλουν εις την συνείδησίν των το Κράτος θα έλθη εις ενίσχυσιν των πατριωτών αγροτών με όλας τας διαθέσιμους δυνάμεις του και θα θέσπιση ειδικά ευεργετικά δι' αυτούς μέτρα, τα όποια θα εξαγγείλη εν καιρώ [...] Εις άλλας εποχάς ή Ελληνική Κοινωνία έδειξε όλην της την στοργήν προς τους αγρότας υιοθετήσασα και πραγματοποιήσασα την αγροτικήν μεταρρύθμισιν δια της οποίας αποκτήσατε τα τμήματα πού καλλιεργείτε με τον ιδρώτα του προσώπου σας. Τώρα ήλθε η σειρά σας αγαπητοί αγρόται, ν' αποδείξετε ότι έχετε συνείδησιν των υποχρεώσεών σας προς το Έθνος και να αποκτήσετε ανεξαλείπτους τίτλους εις την εθνικήν ευγνωμοσύνην, η οποία θα εκδηλωθή και εμπράκτως μόλις αι περιστάσεις το επιτρέψουν...» (Τσολάκογλου 1941: 12-13).

Στην πραγματικότητα από την πλευρά των κατοχικών κυβερνήσεων υπάρχει μια διπλή γλώσσα η οποία άλλοτε κατηγορεί και απειλεί τους αγρότες ως «μαυραγορίτες» και άλλοτε τους υμνεί ως ηρωϊκούς «χωρικούς». Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι η άρνηση των αγροτών διοχετεύουν τα αποθέματά τους στους διαύλους της κρατικά ελεγχόμενης αγοράς, χάριν της μαύρης, προκάλεσε δυσαρέσκεια. Ο ίδιος ο Τσολάκογλου απευθύνθηκε στον αγροτικό κόσμο με πολύ σκληρή γλώσσα σε άρθρο του στο *Βήμα του Αγρότου*. Περιγράφει την εποχή κατά την οποία η θύελλα του πολέμου θα έχει κοπάσει και τότε «έκαστος εξ ημών θα κληθεί να λογοδοτήσει ενώπιον του Έθνους και να εξηγήσει τι έπραξε χάριν της Πατρίδος και της Φυλής κατά τας [...] ημέρας της υπέρτατης δοκιμασίας των ατόμων και του συνόλου», ενώ «οι λιποτάκτες του καθήκοντος» και «προθυμοποιούμενοι να πωλήσουν τα όσια και τα ιερά δια να ικανοποιήσουν τα ταπεινά πάθη των επί της ημιθανούς και καθημαγμένης Ελλάδος» δεν θα αποφύγουν την τιμωρία. Ωστόσο οι απειλές αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ αφού το ζητούμενο κάθε φορά ήταν η διαχείριση της νέας σοδειάς και η σταδιακή διευθέτηση του επισιτιστικού προβλήματος. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι παρά τις κατηγορίες, τα στελέχη της κυβέρνησης, στο όνομα της διατήρησης των πολιτικών προσβάσεων στην ύπαιθρο, σε άλλες ευκαιρίες μιλούν ευνοϊκά για τους αγροτικούς πληθυσμούς.

Στις αρχές του 1942, πρωθυπουργός Γ. Τσολάκογλου απευθύνει εκκλήσεις «προς τους λαμπρούς αγρότας μας από τον πατριωτισμόν και την αυτοθυσίαν των οποίων η Ελλάς αναμένει την σωτηριάν της Φυλής» (μήνυμα Πρωτοχρονιάς 1942 βλ. «Βήμα του Αγρότου»

3.1.42) και ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός και άλλοι εξέχοντες εξυμνούν τους αγρότες και την γεωργία «τώρα δε μας μένει παρά μόνον η εργασία και η ελληνική γη» («Βήμα του Αγρότου» 3.1.42).

Τον Απρίλιο του 1942 ο υπουργός Οικονομικών Γκοτζαμάνης, σε δηλώσεις του για την ευρύτερη οικονομική αναδιοργάνωση του τόπου, τονίζει ότι οι αγρότες δεν πρέπει να προσφέρουν δίχως αντάλλαγμα (ή εξοφλούμενοι σε άνευ αξίας νόμισμα) την παραγωγή τους. Μάλιστα, τον Μάιο, μετά την περιοδεία που πραγματοποιεί στην Κεντρική και τη Βόρεια Ελλάδα, με σκοπό να διαπιστώσει την κατάσταση της σοδειάς, δηλώνει ότι έμεινε με τις καλύτερες εντυπώσεις όσον αφορά την αποδοχή των νέων μέτρων από τους αγρότες. Ο υπουργός θα κάνει παρόμοιες δηλώσεις και λίγους μήνες αργότερα, σχετικά με τα αποτελέσματα της σοδειάς: «...Γνωρίζω ποια είναι η θυσία της δεκάτης αλλά έπρεπε να σωθεί η Ελλάδα από την πείνα. Η ευγνωμοσύνη της Κυβερνήσεως και του Έθνους ακολουθεί τους αγρότες...» («Βήμα του Αγρότου» 16.8.42).

Με ραδιοφωνική του ομιλία στις 6.8.42 ο Επίτροπος Γεωργίας Γ. Παμπούκας εξαιρεί την προσφοράν και ευχαριστεί τους αγρότες για την αλληλεγγύην που έδειξαν στη συγκέντρωση για να επιζήσουν οι άπορες τάξεις («Βήμα του Αγρότου» 16.8-42). Την ίδια γραμμή ακολουθεί και ο Τσολάκογλου κατά τη διάρκεια των περιοδειών του, την άνοιξη και το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς (Φραδέλλος 2007: 172).

Από τον Μάιο 1942 αρχίζει κάποια αλλαγή της πολιτικής του Κράτους με προσπάθεια να περιοριστούν οι δεσμεύσεις και να γίνεται ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ υπαίθρου και αστικών κέντρων. Επιβάλλεται σε γεωργικά προϊόντα αντί των αναγκαστικών συγκεντρώσεων (που δεν απέδιδαν) μόνο φόρος δεκάτης και παρακράτημα. Αναφέρουμε ενδεικτικά απόσπασμα από τη συνέντευξη του υπουργού των παραγωγικών Υπουργείων (Οικονομικών, Γεωργίας, Επισιτισμού, Εθνικής Οικονομίας, Εργασίας):

«...Δεν καταργούμε την ιδιωτική πρωτοβουλία. Έως τώρα ενομίσθη ότι η διευθυνομένη οικονομία, την οποίαν ασκεί το Κράτος οφείλει να περισφίγη μέχρις ασφυξίας το επιχειρηματικόν πνεύμα των ατόμων. Και από την παρεξήγησιν αυτήν προκλήθησαν έως τώρα διάφορα άσκοπα και επιζήμια μέτρα εις βάρος της καλής και τακτικής λειτουργίας της οικονομικής ζωής του τόπου. Όλα όμως αυτά θα λείψουν πλέον και θα δημιουργηθούν αι δυνατότητες εις το εμπόριον ν' ασκήσει το τίμιον έργον του. Θα γίνη αυτό... Η αρχή... είναι η απρόσκοπτος και ενεργός ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ υπαίθρου και αστικών κέντρων. Έχετε, κύριοι αστοί ανάγκην από τρόφιμα; Θα στείλετε λοιπόν και σεις εις τους παραγωγούς τα βιομηχανικά είδη σας που τους χρειάζονται. Οι γεωργοί εξ άλλου θα εφοδιάζουν με τα

δικά των τας πόλεις. Προς την κατεύθυνσιν αυτήν θα υπάρξῃ στενή συνεργασία. Κράτους, Τραπεζών, εμπορίου και ενδιαφερομένων.....» (Κλήμης, τομ. Β, σ. 445/1597).

2. UNRRA και αγρότες

Στο διάστημα της Κατοχής η πτώση της γεωργικής παραγωγής είναι πολύ μεγάλη. Αξίζει να σημειωθεί ότι το έτος 1944 στα πιο κυρία προϊόντα, τον καπνό και την σταφίδα, η παραγωγή σημειώνει αντιστοίχως πτώση 89% και 66% εν σχέσει με την προπολεμική παραγωγή. Σύμφωνα με άλλες εκτιμήσεις κατά τη διάρκεια της Κατοχής η απώλεια του 50% των μηχανικών και ζωικών μέσων και ο περιορισμός των καλλιεργούμενων εκτάσεων κατά το ένα τέταρτο είχαν σαν αποτέλεσμα κατά την Απελευθέρωση η αγροτική παραγωγή να φτάνει στο 40% της προπολεμικής (Σταθάκης 2004: 89).²

Η ανασυγκρότηση της αγροτικής παραγωγής προχώρησε με αργούς ρυθμούς στη διάρκεια του 1945. Κύριο μέλημα ήταν η διανομή σπόρων που έλυσαν το βασικό πρόβλημα της ελληνικής γεωργίας σε μια εποχή πίεσης και επέτρεψαν την καθ' όλα αξιοπρεπή σοδειά του 1946 (Μαργαρίτης 1999:30, Σταθάκης 2004: 100).

Στις διανομές της UNRRA (Απρίλιος 1945- Μάρτιος 1947) περιλαμβάνονται γεωργικά εργαλεία, κάποια εκπαιδευτικά προγράμματα για αγρότες, λιπάσματα σε μικρές ποσότητες, καθώς και το εντομοκτόνο DDT, που άλλαξε τις συνθήκες ζωής και εργασίας, ιδιαίτερα στις πεδινές αγροτικές εκτάσεις. Εκτιμάται ότι η UNRA παρέδωσε 3.000 τρακτέρ περίπου και 15.000 άλογα, μουλάρια και γαϊδούρια (Σταθάκης 2004: 100). Ειδικότερα μέχρι το τέλος Οκτωβρίου 1945 η UNRRA προμήθευσε την ελληνική γεωργία με λιπάσματα 64.000 τόν., κτηνοτροφές 27.500, σπόρους 15.900, εντομοκτόνα 13.300, μηχανήματα 7.100, 10.304 ζώα (ημίονοι, φορβάδες, όνοι, δαμάλεις, ταύροι) (Κλήμης, τομ. Β, σ. 556/1708).³

² Αναλυτικά στοιχεία για τις επιμέρους καταστροφές του διασικού, ζωϊκού και οικιστικού πλούτου της χώρας στη διάρκεια της Κατοχής δίνονται στο έργο Δοξιάδης 1946.

³ Αναλυτικά στοιχεία για τη βοήθεια της UNRRA δίνονται στο περιοδικό *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 9, 1947 και στοιχεία συνολικά για τη βοήθεια από ΕΜ-ΕΛ, UNRRA, ΑΜΑΓΚ δίνονται από το ίδιο περιοδικό τχ. 51, 1949.

Ωστόσο η βοήθεια της της UNRRA διανεμήθηκε με τρόπο αποσπασματικό, γραφειοκρατικό και κυρίως μεροληπτικό.⁴ Τα προβλήματα στέγασης, διατροφής και υγείας που σήμαινε η διαρκής μετανάστευση ή εκτόπιση σχεδόν του 18% του αγροτικού πληθυσμού καθώς και ο αποκλεισμός ολόκληρων περιοχών από τον εθνικό στρατό λόγω «αντιποίνων» δημιούργησε μεγάλες ανισότητες στη διανομή της βοήθειας. Αναφέρουμε ενδεικτικά έκθεση βρετανού αξιωματούχου της UNRA στις 28/7/1947 σύμφωνα με την οποία πολλά χωριά στην Ευρυτανία αφήνονταν χωρίς προμήθειες, γιατί θεωρούνταν πιθανοί στόχοι του Δημοκρατικού Στρατού, οπότε, στην περίπτωση αυτή τα τρόφιμα θα περνούσαν στους αντιπάλους. Σε άλλο έγγραφο της UNRA τον Ιούλιο του 1948 αναφέρεται ένας κατάλογος χωριών στη Φλώρινα που κρατούσε ο Δημοκρατικός Στρατός και στα οποία επι 18 μήνες δεν είχαν φτάσει καθόλου προμήθειες (Λαΐου 1999: 75-76).

Στην πραγματικότητα δηλαδή οι τύχες του πόλεμου ήταν οι πρώτες που έθεσαν σε αμφισβήτηση την κατανομή της UNRA. Ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής βοήθειας επέτρεψε, από το καλοκαίρι του 1947, την ανάπτυξη δύο σχεδίων στενά συνυφασμένων με τον πόλεμο καθ' εαυτό. Το πρώτο ήταν η χρηματοδότηση της μετεγκατάστασης των ορεινών πληθυσμών σε ασφαλισμένα από τις κυβερνητικές δυνάμεις αστικά κέντρα, κατά τρόπο ώστε να αποκοπούν οι αντάρτες από την κοινωνία των ορεινών περιοχών που τους στήριζε και τους συνέδραμε. Το δεύτερο ήταν η χρηματοδότηση της πολιτικής των εκτοπίσεων και των στρατοπέδων συγκέντρωσης (Μαργαρίτης 2005, τομ. 1: 439).

Για παράδειγμα τον Ιανουάριο του 1948 η AMAG και η ελληνική κυβέρνηση ανακοίνωσαν την «αύξηση της στρατιωτικής βοήθειας», προκειμένου να αυξηθεί η δύναμη του στρατού κατά 12.000 άνδρες και της Εθνικής Άμυνας από 42 σε 98 τάγματα. (Σταθάκης 2004: 179). Λίγο αργότερα, ενώ η κατάσταση στα μέτωπα του πολέμου παρουσιαζόταν και πάλι

⁴Οι τοπικές επιτροπές διανομής των ειδών της ΟΥΝΡΑ ή της αμερικάνικης βοήθειας συνήθως ταυτιζόταν με τα κοινοτικά συμβούλια που ελεγχόταν τόσο ιδεολογικά όσο και θεσμικά από το κράτος (Μαργαρίτης 1999:31). Αναφέρουμε ενδεικτικά απόσπασμα από την Απόφαση για το Αγροτικό του 7^{ου} Συνεδρίου του ΚΚΕ (Αθήνα 6 του Οκτώβρη 1945). «...να πάψει ο μεροληπτικός τρόπος, που διατίθενται τα τρόφιμα της ΟΥΝΡΑ. Να συμμετέχουν στις επιτροπές κατανομών αιρετοί αντιπρόσωποι των συνεταιρισμών κατά διαμερίσματα και επαρχίες. Το έργο της διαχείρισης των διανομών να το αναλάβουν οι συνεταιριστικές οργανώσεις. Και στο χωριό οι κατανομές και διανομές να γίνονται από τους συνεταιρισμούς από κοινού με αντιπροσώπους των μη συνεταιρισμένων αγροτών... ...» βλ. Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τομ 6 (1945-1949), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 95-98..

δύσκολη, προτάθηκε η επείγουσα διάθεση των αποθεμάτων της UNRA που δεν είχαν ακόμα διανεμηθεί στον στρατό.

Συνοψίζοντας, παρά τις κυβερνητικές ισορροπίες που επέβαλλαν οι Αμερικανοί, η αμερικανική βοήθεια, όπως και η βρετανική ή η διεθνής, ανέδειξε συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα στον αγροτικό χώρο ενώ παράλληλα καταδίκασε τη μεγάλη πλειοψηφία στη φτώχεια (Μαργαρίτης 2005, τομ. 1: 442). Είναι ενδεικτικό ότι η Βρετανική Οικονομική Αποστολή στην Ελλάδα, στην τελική έκθεση που υπέβαλε κατά την αποχώρησή της στις αρχές του 1947, απέδωσε ρητά την αποτυχία των μεταρρυθμιστικών της προσπαθειών στα εγχώρια «παγιωμένα συμφέροντα» (Σταθάκης 2003α: 354-355).

3. Βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών.

Πριν καλά ξεκινήσει ο Εμφύλιος, απροσδιόριστα μεγάλοι αριθμοί ανθρώπων είχαν μετακινηθεί ήδη μακριά από τις εστίες τους και είχαν εγκατασταθεί με πρόχειρο ή μόνιμο τρόπο στις αστικές ζώνες της χώρας (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 590).

Υπολογίζεται ότι από το 1945 ως το 1947, 150 ως 200 χιλιάδες αριστεροί εγκατέλειψαν την ύπαιθρο μετακινούμενοι προς τις μεγάλες πόλεις ενώ παράλληλα οι κυβερνητικές δυνάμεις εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες που πρόσφερε η μαζική αμερικάνικη βοήθεια, από το 1947 και μετά, μπόρεσαν να μεταφέρουν περισσότερους από 700.000 κατοίκους της υπαίθρου στις πόλεις (Μαργαρίτης 1999: 31). Σύμφωνα με άλλες πηγές στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφύλιου μετακινήθηκαν από αγροτικές περιοχές προς άλλες ή προς τις πόλεις 800.000 άτομα δηλαδή το 1/10 του συνολικού πληθυσμού της χώρας (που ανερχόταν σε 7.557.000 άτομα). Οι «πρόσφυγες» που τον Ιούνιο του 1948 είχαν φτάσει στα 635. 500 άτομα τον Ιανουάριο του 1949 έφτασαν στα 662.000 άτομα και το Μάιο του ίδιου χρόνου στα 684.000 άτομα (Σταθάκης 2004: 239).

Η δημιουργία χώρου κενού από ανθρώπους στον κεντρικό ορεινό κορμό της Ελλάδας αποτέλεσε στόχο των επιχειρήσεων του κυβερνητικού στρατού. Τον Οκτώβριο του 1947 ο επικεφαλής της ΑΜΑΓΚ, Γκρίσγουολντ, διαπίστωνε ότι ως εκείνη την περίοδο ο Εθνικός Στρατός είχε προχωρήσει στην απομάκρυνση από τα χωριά τους και στη μεταφορά τους σε ασφαλέστερες περιοχές περίπου 300.000 ατόμων από την Κεντρική και τη Βόρεια Ελλάδα (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 596, 599). Το καλοκαίρι του 1947, πολλές μικρές ή μεγάλες πόλεις στις παρυφές των ορεινών περιοχών είχαν ήδη αυξήσει δυσανάλογα τον πληθυσμό τους και είχαν αποκτήσει γύρω από τον πολεοδομικό τους ιστό έναν δακτύλιο από πρόσφυγες και αναγκαστικά εκτοπισθέντες από τα χωριά τους. Η Κόνιτσα λόγω χάρη, είδε

τον πληθυσμό της να διπλασιάζεται μόλις σε λίγες εβδομάδες, τα Γρεβενά «φιλοξενούσαν» ήδη 11.000 πρόσφυγες και εκτοπισθέντες, στο Νομό Καστοριάς δέκα χιλιάδες πρόσφυγες και εκτοπισμένοι είχαν εγκατασταθεί γύρω από την Καστοριά, το Άργος Όρεστικό και το Νεστόριο (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 593-596). Σε ό,τι αφορά τη Στερεά και τη Θεσσαλία, την άνοιξη του 1947, ο επίσημος αριθμός των εκπατρισμένων γνώρισε θεαματική αύξηση: από 34.000 άτομα τον Φεβρουάριο του 1947 έφθασαν τους 121.000 τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 593-596).

Το γεγονός πήρε ιδιαίτερη έκταση και ένταση τις κρίσιμες φάσεις του Εμφυλίου Πολέμου. Το χειμώνα του 1947-1948, όταν οι πολεμικές εξελίξεις ριζοσπαστικοποιήθηκαν με τη δημιουργία της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, τη μάχη της Κόνιτσας, τη Μουργκάνα και την είσοδο της Ηπείρου στη διαμάχη, οι εκτοπίσεις πληθυσμών πήραν διαστάσεις πραγματικής κοσμογονίας: τον Δεκέμβριο του 1947 ο αριθμός των εκπατρισθέντων έφθασε τους 430.000, ενώ τον Μάρτιο του 1948 τους 517.000 ή 600.000 (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 593-596). Σύμφωνα με τα στοιχεία του Αμερικανού πρέσβη οι αριθμοί των εκπατρισμένων φτάνουν τον Ιανουάριο του 1948 στα 483.000 άτομα, τον Απρίλιο 540.000 άτομα, και τον Ιούνιο του 1948 είχαν φθάσει τα 635.500 άτομα (Σταθάκης 2004: 181).

Από τη σκοπιά της επίσημης Κυβέρνησης ο αριθμός των «συμμοριοπλήκτων» έπεφτε άλλοτε στα 350.000 άτομα και άλλοτε ανέβαινε στα 700.000-850.000 άτομα (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 593-596, 599).⁵ Πιο συγκεκριμένα, το Υπουργείο Πρόνοιας με κριτήριο την «περίοδο αιχμής» υπολόγισε στη Μακεδονία στις αρχές του 1949 περίπου 250.000 εκτοπισμένους, στη Θράκη τον Μάιο του 1949 62.000, στην Ήπειρο την ίδια εποχή 113.000. Στην Κεντρική Ελλάδα (Θεσσαλία και Στερεά) την άνοιξη του 1949 υπολογίζονται 250.000 εκτοπισμένοι, στην Πελοπόννησο 18.000 και στα νησιά 8.000 εκτοπισμένοι (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 599-600).

Οι παροχές προς τους «πρόσφυγες» περιλάμβαναν μικρή ημερήσια χρηματική βοήθεια (750 αρχικά και 1.500 αργότερα δραχμές), τη διανομή ημερησίως ψωμιού πέρα από το βασικό δελτίο διανομής και την περιστασιακή προσφορά ρούχων. Όπως αναφερόταν χαρακτηριστικά από τον αρχηγό της AMAG στη μηνιαία έκθεση του Νοεμβρίου του 1947, «Ο μεγάλος αριθμός των αγροτικών οικογενειών που εκδιώχθηκαν βίαια από το στρατό

⁵ Συνολικά η αμερικανική αποστολή υπολόγιζε τους εκπατρισμένους σε 400.000 άτομα, από τα οποία 58 ως 66% είχαν εκτοπιστεί με τη βία (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 596, 599).

προκαλεί υπερβολικές δαπάνες πρόνοιας, που απειλούν την εύθραυστη ισορροπία του προϋπολογισμού (Σταθάκης 2004: 181). Οι συνθήκες στέγασης, ειδικά στα στρατόπεδα που συγκεντρώθηκαν, ήταν εντελώς ακατάλληλες και οι κίνδυνοι από επιδημικές ασθένειες επέβαλαν κάποιες στοιχειώδεις υγειονομικές παροχές (Σταθάκης 2004: 182).

Στην πραγματικότητα όμως μέσα από τον «Λογαριασμό Δραχμών Ανοικοδομήσεως» στρατευόταν μέσα από τους καταυλισμούς των βίαια μετακινούμενων αγροτικών πληθυσμών φθηνό εργατικό δυναμικό, το οποίο χρησιμοποιούνταν είτε σε στρατιωτικού ενδιαφέροντος έργα (δρόμοι, αεροδρόμια, λιμάνια, στρατόπεδα κλπ.) είτε σε έργα ανοικοδόμησης, στη διάθεση της τοπικής αυτοδιοίκησης ή, κυρίως, τοπικών εργολάβων. Οι τελευταίοι έβλεπαν εδώ μια λαμπρή ευκαιρία πλουτισμού: αποκτούσαν εργατική δύναμη δωρεάν, αφού πληρώνονταν από το κράτος (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 601).

4. ΕΑΜ, αντιεαμικές πολιτικοστρατιωτικές οργανώσεις και αγρότες.

Η πολύπλευρη συμμετοχή των αγροτών στα ένοπλα και τα εφεδρικά τμήματα του ΕΑΜ εκφράζεται ενδεικτικά με το μεγάλο ποσοστό συμμετοχής τους το 1944 στο Εθνικό Συμβούλιο. Ανάμεσα στους 176 παρόντες της πρώτης ημέρας των εργασιών οι αγρότες ήταν 23 άτομα (Παπαθανασίου 2007: 122). Σημαντική θεωρούμε ότι ήταν, παρά την έλλειψη συγκεκριμένων στοιχείων, και η οικειοθελής ή βίαια συμμετοχή των αγροτών στις αντιεαμικές πολιτικοστρατιωτικές οργανώσεις.

Οι σχετικές με τα θέματα αυτά μελέτες αναδεικνύουν ότι τα αίτια, οι διαδικασίες τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της «επιλογής» ένταξης των αγροτών στο ΕΑΜ ή τις αντιεαμικές πολιτικοστρατιωτικές οργανώσεις διαφοροποιούνται μεταξύ των διαφορετικών ανθρωπογεωγραφικών περιοχών, των τοπικών κοινωνιών, των κοινωνικών στρωμάτων, των εθνοτικών ομάδων, και των οικογενειακών στρατηγικών. Σε κάθε περίπτωση αξίζει να επισημάνουμε σε ό,τι αφορά καταρχήν το ΕΑΜ ότι σε μια σειρά περιπτώσεις η ευκαιριακή ή μόνιμη, βίαιη ή οικειοθελής ένταξη ή απομάκρυνση των αγροτών, των οικογενειών, των χωριών ή των περιοχών από τις δυνάμεις του ΕΑΜ δεν αφορούσε πάντα πραγματικές ανάγκες ή ιδεολογικές πεποιθήσεις αλλά μπορούσε να στηρίζεται σε εξουσιαστικές δομές, επιμέρους συμφέροντα, προσωπικές αντιπάθειες ή κοινωνικές αντιθέσεις που ρίζωναν στο παρελθόν της οικογένειας ή της περιοχής. Η «ένταξη» ή η «προδοσία», ως καταστάσεις πραγματικές, υποθετικές ή αναμενόμενες, συχνά επέσυραν αντίποινα, αναδρομικά, προληπτικά ή τιμωρητικά, κάθε μορφής, ανεξάρτητα από το φύλο ή την ηλικία του «προδότη» ή του «αποστάτη» (Μαργαρίτης 1989, Αλβανός 2000, Καλύβας 2004)

Ανάλογη ήταν και η βιαιότητα που εκκινούσε από την κοινωνική και ιδεολογική σύνθεση των μελών των αντιστασιακών πολιτικοστρατιωτικών οργανώσεων⁶ και η οποία συχνά εμπνεόταν, καθοδηγούνταν, γινόταν ανεκτική ή τύχανε επιβράβευσης τόσο από τις διαταγές έδιναν προς τις ομάδες αυτές οι αξιωματικοί του Εθνικού στρατού. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις οδηγίες (Επείγουσα, Τ.Σ./Α' Σ.Σ./Α2, 14-5-48, Φ 3/12/48) του στατηγού Θρ. Τσακαλώτου προς τους Διοικητές Συγκροτημάτων Εθνοφρουράς, Διοικητές Ταγμάτων Εθνοφρουράς, Αξιωματικούς Ταγμάτων Εθνοφρουράς, Οπλίτας Ταγμάτων Εθνοφρουράς:

«...Οι πατροκτόνοι, οι μητροκτόνοι, οι δολοφόνοι, οι σφαγείς των γερόντων και αδυνάτων, οι προαγωγοί των αδελφών των, οι ατιμασμένοι, οι άρπαγες και λωποδύται, οι σταυρωταί και άτιμοι στραγγαλισταί των ιδίων παιδιών τους, οι κυνικότεροι εγκληματίαι, κνηνημένοι, πεινασμένοι, συφοριασμένοι όσοι απέμειναν από την καταστροφήν και την σύλληψιν, μαζί με ολίγους σημαίνοντας δολοφόνους αυτοαμυνίτας εφαρμόζουν κατά μικρά τμήματα την «λούφαν» για να ξεφύγουν τον θάνατον ή την σύλληψιν [...] να εξολοθρεύσητε τα υπολείμματα ταύτα. Να μην πατά πλέον την Ρούμελη ούτε ο ληστής συμμορίτης, ούτε ο σιχαμερός αυτοαμυνοκαπαλίτης. Την εντολήν αυτήν θα την εκτελέσητε υπό οιασδήποτε προϋποθέσεις και άνευ ουδενός περιορισμού εδάφους ή άλλων συνθηκών. Δεν υπάρχει ουδείς περιορισμός.....» (Τσακαλώτος: 223-225).

Το ίδιο πνεύμα διατηρείται και σε άλλες οδηγίες του Τσακαλώτου (Α' ΣΩΜΑ ΣΤΡΑΤΟΥ/Α1, Αριθ. Φ 1/37, 3 Μαρτίου 1948): *«...Τα Τάγματά σας εδημιουργήθησαν διά την ταχίστην πλαισιώσιν του από διετίας και πλέον μαχομένου Στρατού. Ουδεμία σκέψις δύναται να ευσταθήση ότι η αποστολή σας είναι περιορισμένης ή μη εκτάσεως διότι οι συμμορίται δεν πρόκειται ποτέ να ερωτήσουν ποίας εκτάσεως είναι η εντολή των Εθνοφρουρών και ποίας των Ταγμάτων Εκστρατείας...» (Τσακαλώτος: 74-75).*

Εξίσου χαρακτηριστική είναι η διαταγή του Θρ. Τσακαλώτου προς τους δημάρχους και τους προέδρους των κοινοτήτων της Ηπείρου, όταν ανέλαβε Διοικητής του Α Σώματος Στρώ (20 Ιουλίου 1948): *«...Οι ύπουλοι αυτοαμυνίται των πόλεων και χωρίων είναι οι πλέον επικίνδυνοι, διότι αυτοί ενισχύουν παντοιοτρόπως τον αγώνα τους.....Έναντι τοιαύτης καταστάσεως, καθιστώ γνωστόν ότι πας τις μετέχει του αγώνος, οπουδήποτε και αν*

⁶ Στοιχεία σχετικά με τη σύνθεση, τη δομή, τη δράση και τη «νομιμοποίηση» ή τον «αφοπλισμό» των αντιστασιακών πολιτικοστρατιωτικών οργανώσεων και ειδικότερα των Ταγμάτων Ασαφαλείας, πριν και μετά την Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο, δίνονται στα έργα Hondros 1989, Χαϊδιά 2004, Κωστόπουλος 2005, Μαργαρίτης 2005, том. 1: 227-228, Χατζηιωσήφ 2007, : 369.

ευρίσκεται, είτε πλούσιος, είτε φτωχός, είτε υπάλληλος, είτε μη, και οφείλει να καταδίδη αμέσως εις την αρμοδίαν υπηρεσίαν πάντα υπονομευτήν, πάντα ύπουλον αυτοαμυνίτην. Είναι ιερά υποχρέωσις. Άλλως, καθίσταται συνυπεύθυνος...» Τσακαλώτος: 226-227).

5. Εμφύλιος Πόλεμος και αγρότες

Στη διάρκεια του Εμφύλιου Πολέμου και ειδικότερα μετά τις αρχές του 1948, τα κατά τόπους τμήματα του Δημοκρατικού Στρατού και οι οργανώσεις Λαϊκής Πολιτοφυλακής, επέβαλλαν στους αγρότες λιγότερο ή περισσότερο άδικα ή βίαια μια σειρά υποχρεώσεις:

α) *τη συνεισφορά σε τρόφιμα και ζώα.* Τα απαραίτητα για τη διατροφή των ανταρτών κοπάδια ζώων συγκεντρώνονταν εύκολα είτε από επιτόπιους πόρους και τις «εισφορές», είτε, υπό μορφή προστίμου, από χωριά που είχαν εξοπλιστεί ενάντια στους αντάρτες, από τοπικούς παράγοντες της Δεξιάς ή από άνδρες και στελέχη των ΜΑΥ την περιουσία των οποίων μπορούσε να κατασχέσει ο Δημοκρατικός Στρατός (Μαργαρίτης 2005, том. 2: 275-276).

β) *τη φορολογία σε είδος αγροτικών προϊόντων.* Σε αρκετά χωριά επιβλήθηκε ένα είδος φορολογίας στην αγροτική οργάνωση με ποσοστά δέσμευσης 10, 7 ή 3% ανάλογα με το προϊόν και την εκτίμηση για το τοπικά διαθέσιμο πλεόνασμα. (Μαργαρίτης 2005, том. 1: 580).

γ) *τη στράτευση.* Παραθέτουμε εκτενές απόσπασμα που καταδείχνει τις αντιθέσεις που δημιουργήθηκαν στον αγροτικό χώρο με αφορμή τη λιγότερο ή περισσότερο βίαια στράτευση των αγροτών από το ΔΣΕ. «*Η προσπάθεια του ΔΣΕ να μεγαλώσει αριθμητικά τις δυνάμεις του, έντονη από τις αρχές του 1948 και ως τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Απριλίου, πολλαπλασίασε τα προβλήματα στις σχέσεις του με αυτή τη δύσκολη ζώνη όπου ερχόταν σε επαφή με την πολιτική κοινωνία, δηλαδή με τους κατοίκους της υπαίθρου. Σε μερικές περιοχές μάλιστα οι σχέσεις αυτές έφθασαν σε οριακό σημείο. Το νέο σημείο τριβής ήταν η υποχρεωτική επιστράτευση. Για να εκπληρώσει τους στόχους ανάπτυξης που προέβλεπαν οι επιτόπου εξειδικεύσεις του σχεδίου «Λίμνες», ο ΔΣΕ στη Στερεά, όπως και άλλου, ζητούσε πλέον από αυτά τα χωριά των ορίων και ανθρώπους. Η επιλογή νέων, αγοριών και κοριτσιών, γινόταν και αυτή βιαστικά, σπασμωδικά και πολλές φορές βίαια. Αυτό το είδος της επιστράτευσης, σε περιοχές όπως η Στερεά, ήταν, σε πολλές περιπτώσεις, περιττό και παράλογο. Πολλές από τις θέσεις και πολλά από τα δρομολόγια του ΔΣΕ στην περιοχή ήταν επισφαλή ενώ δεν περίσσευαν ούτε τα όπλα ούτε τα πυρομαχικά ή τα τρόφιμα. Το αποτέλεσμα ήταν οι νέοι επίστρατοι να βρεθούν σχεδόν αμέσως σε δύσκολες ως και απελπιστικές καταστάσεις, χωρίς ουδείς να γνωρίζει το σκοπό της*

στράτευσής τους και το ρόλο τους σ' αυτό το αφιλόξενο περιβάλλον. Οι πιο άτυχοι από τους επιστράτους, άμαθοι, άοπλοι και εξαντλημένοι καθώς ήταν, σκοτώνονταν στην πρώτη ενέδρα του στρατού. Οι πιο τυχεροί λιποτακτούσαν στην πρώτη ευκαιρία, αντιμετωπίζοντας κινδύνους και από τον Εθνικό Στρατό και από τους αντάρτες. Όσοι έμεναν, μοιράζονταν τη δύσκολη και σκληρή ζωή των μαχητών του ΔΣΕ, συχνά χωρίς να συμμερίζονται τις ιδέες και το φανατισμό των συμπολεμιστών τους και σε θέση μόνιμων υπόπτων, καθώς οι σχέσεις τους με τους υπολοίπους, τους εθελοντές, αντιμετώπιζαν συνεχείς κρίσεις καχυποψίας, ιδιαίτερα στους δύσκολους καιρούς, όταν ο φόβος της λιποταξίας και της μεταφοράς πληροφοριών στον εχθρό γινόταν ζήτημα ζωής ή θανάτου. Οπωσδήποτε, η τύχη που περίμενε αυτούς τους βίαια επιστρατευομένους δεν δικαιολογούσε σε τίποτα τη ρήξη με τις κοινωνίες της μεικτής ζώνης. Αντίθετα, τροφοδότησε την εχθρότητα: πολλοί έκρυβαν τους ανθρώπους τους ή τους έστελναν στις πόλεις, άλλοι οπλίζονταν στην υπηρεσία των κυβερνητικών δυνάμεων και στο όνομα της προστασίας της περιουσίας και των παιδιών τους. Ο τρόπος λειτουργίας και εγκατάστασης του ΔΣΕ δεν έπειθε, σε καμία περίπτωση, στις περιοχές αυτές ότι είναι ισότιμος με τον αντίπαλό του, ότι δηλαδή είναι σταθερός κρατικός θεσμός που μπορεί να προσφέρει κάτι σε αντάλλαγμα εκείνων που αποσπά από τις μικροκοινωνίες των αγροτών» (Μαργαρίτης 2005, τομ. 1: 509-510).⁷

δ) τα «στρατοδικεία» και τα «λαϊκά δικαστήρια». Τα στρατοδικεία αναλάμβαναν να δικάσουν όσους η Πολιτοφυλακή κατηγορούσε για προδοσία ή συνεργασία με τον εχθρό ή υπονόμηση του αγώνα του ΔΣΕ. Τα λαϊκά δικαστήρια αναλάμβαναν τις υπόλοιπες ποινικές ή αστικές υποθέσεις (Μαργαρίτης 2005, τομ. 1: 580).

ε) τις στρατιωτικές αυθαιρεσίες και τα «τυφλά» αντίποινα. Πρόκειται για τιμωρίες –συχνά παραδειγματικές και για τις πλέον ασήμαντες αφορμές– οι οποίες δεν έλυναν ούτε για τον ΕΛΑΣ ούτε για το ΚΚΕ ένα υπαρκτό πρόβλημα που είχε τις ρίζες του στους διαφορετικούς πολιτισμικούς κώδικες, στον πολιτισμό της αυτοδικίας της ενδοχώρας, στη βία των φυγόδικων αλλά και στις αυθαιρεσίες ατόμων με ειδικά χαρακτηριστικά που εντάχθηκαν στο κίνημα (Παπαθανασίου 2007: 146).

Στο πλαίσιο αυτό «...ο Δημοκρατικός Στρατός ήταν πολύ πιο βαρύν και πιεστικός για τις τοπικές οικονομίες απ' ό,τι ήταν ο ΕΛΑΣ τον καιρό της Κατοχής. Συμπεριφερόμενος με τον τρόπο της κρατικής δομής επιχειρούσε να κατασκευάσει έναν μηχανισμό συναλλαγής με την τοπική κοινωνία. Ζητούσε πολλά από αυτή. Ζητούσε εφόδια και ανθρώπινο δυναμικό. Για να πάρει όσα ήθελε, σε μια κοινωνία που δεν είχε πλέον αριστερή η έντονα

⁷ Πρόσθετες αναφορές και περιστατικά δίνονται στα έργα Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 275-276, 580, Αλβανός 2000: 311, Κωστόπουλος 2005: 48, 66.

επαναστατική προδιάθεση, έπρεπε να δώσει κίολας, ή τουλάχιστον να υποσχεθεί πως θα δώσει, παρουσιάζοντας δείγματα της δικής του προοπτικής...» (Μαργαρίτης 2005, τομ. 2: 275, τομ. 1: 581).

6. «Ενδοεθνοτικοί» και «τοπικοί» εμφύλιοι των αγροτών.

Ο «ενδοεθνοτικοί» εμφύλιοι των αγροτών στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου ενώ συνδέονται με την επέμβαση των «ξένων δυνάμεων» και τις συγκρούσεις μεταξύ των πολιτικών και στρατιωτικών μηχανισμών της κάθε περιόδου, στην πραγματικότητα τα αίτια, οι διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα εποτελέσματά τους αφορούν τις εσωτερικές αντιφάσεις της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα της κάθε επιμέρους αγροτικής κοινωνίας. Οι μικροί και μεγάλοι γεωργοί και κτηνοτρόφοι, οι εθνότητες, οι πεποιθήσεις, οι μνήμες, οι γλώσσες, και μια σειρά άλλα απρόβλεπτα γεγονότα αλληλοδιαπλέκονται και συναγωνίζονται σε βιαιότητα.⁸

α) Τσάμηδες.

Στις συνθήκες της Κατοχής οι Τσάμηδες πίστεψαν ότι μπορούσαν πλέον να πραγματοποιήσουν τα δικά τους αλυτρωτικά όνειρα, με την προσάρτηση της περιοχής τους στην Αλβανία (Μαυρογορδάτος 1999: 33-34). Έτσι στην Ήπειρο, ο εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στον ΕΔΕΣ και στον ΕΛΑΣ φαίνεται να έκρυβε μια φανατική σύγκρουση της μουσουλμανικής αλβανικής μειονότητας των Τσάμηδων ενάντια και στις δύο οργανώσεις και, ακόμα, ενάντια στους παλιούς τους εχθρούς, τους Βλάχους κτηνοτρόφους. Η συνεργασία με τον κατακτητή έθεσε τη μειονότητα αυτή εκτός νόμου και η μαζική σφαγή τους το 1944, όταν ο ΕΔΕΣ κατέλαβε την περιοχή της Παραμυθιάς, δεν προκάλεσε παρά ελάχιστες συγκινήσεις (Μαργαρίτης 1989: 507).

β) Κουτσοβλάχοι.

Επωφελούμενοι της ιταλικής κατοχής επεδίωξαν την πραγματοποίηση ενός ονείρου αυτονομίας με τη δημιουργία του λεγόμενου Πριγκιπάτου της Πίνδου (Μαυρογορδάτος 1999: 33-34). Ο Διαμαντής, δικηγόρος από τη Σαμαρίνα, φιλοϊταλός, συσπείρωσε γύρω του

⁸ Ενδεικτικό παράδειγμα της εκπληκτικής συνθετότητας των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και προσωπικών παραγόντων που ενέχονται και στις πλέον καθημερινές διακρίσεις, ανισότητες και συγκρούσεις σε τοπικό επίπεδο, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το Μεσοπόλεμο, την Κατοχή και τον Εμφύλιο αποτελούν οι αναφορές και οι παρατηρήσεις της Α. Καρακασίδου για το χωριό Γιουβέζνα ή Ασσηρος της περιοχής Λαγκαδά (Καρακασίδου 2000).

ηγετικά στελέχη και ίδρυσε σε συνεργασία με τους Ιταλούς τη «Ρωμαϊκή Λεγεώνα», γνωστή ως Πέμπτη Φάλαγγα. Στόχος του ήταν η δημιουργία του Πριγκιπάτου της Πίνδου. Οι διακηρύξεις του Διαμαντή αλλά κυρίως η προσμονή άμεσων υλικών οφελγημάτων ξεσήκωσαν μια μικρή μερίδα βλαχοφώνων των Γρεβενών, οι οποίοι έσπευσαν να τον ακολουθήσουν δηλώνοντας νομιμοφροσύνη στους Ιταλούς κατακτητές. Η στάση όμως που τήρησε το σύνολο σχεδόν των Βλάχων παραμένοντας πιστό στην Ελλάδα, παρά τις πιέσεις που δέχονταν από τους λεγεωνάριους, δεν επέτρεψε να πάρει μεγάλες διαστάσεις το θέμα στη Μακεδονία (Μαργαρίτης 1989: 507, Χαϊδιά 2004: 56).

γ) Σαρακατσάνοι.

Οι μεγάλοι κτηνοτρόφοι θεωρείται ότι εντάχθηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, όταν η οργάνωση αυτή αποκατέστησε κάποιες κρατικές λειτουργίες στα βουνά και σταμάτησε τη ζωοκλοπή. Αυτή η γενική εικόνα ωστόσο δεν μπορεί να αποσιωπήσει τις βεντέτες, τις προσωπικές απέχθειες, τις φιλίες, κ.λπ. ανάμεσα στις κυρίαρχες ή τις περιθωριακές ομάδες του αγροτικού χώρου που βρήκαν τον Εμφύλιο ως ευκαιρία να εκφραστούν και έδωσαν σ' αυτόν συχνά τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του «αλληλοσπαραγμού» άλλοτε συμπληρώνοντας άλλοτε υποκαθιστώντας τις γενικότερες αιτίες της σύγκρουσης. (Μαργαρίτης 1989: 506, Δαλκαβούκης 2005, Κωστόπουλος 2005: 34). Σε κάθε περίπτωση υπάρχει πάντα μια παλιότερη τοπική ιστορία που βρίσκει αφορμή να εκφραστεί, ό[ως την περιοχή Σερρών όπου καταγράφεται η συνθετότητα των σχέσεων των Σαρακατσάνων με τους Βούλγαρους κομιτατζήδες και τους ληστές ή τους ντόπιους οπλαρχηγούς (Μαυρογιάννης 1998)

δ) Σλαβομακεδόνες.

Η Κατοχή συνέβαλε στη ραγδαία επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των φτωχών σλαβόφωνων αγροτών, αφού ήδη από τη μεσοπολεμική περίοδο είχε διαπιστωθεί ότι πάνω από το 70% του πληθυσμού αυτού υποσιτιζόταν (Λυμπεράτος 1998: 73). Στο πλαίσιο αυτό οι δοσιλογικές πολιτικοστρατιωτικές οργανώσεις που συγκροτήθηκαν το 1943-44, το Αξονομακεδονικό Κομιτάτο που ιδρύεται το 1943 στο νομό Καστοριάς, με τη στήριξη της Βουλγαρίας και η Οχράνα που ιδρύεται και δρά στους νομούς Φλώρινας και την επαρχία Εδέσσης του νόμου Πέλλας το 1944, ώθησαν σημαντικό μέρος των σλαβόφωνων χωρικών να συνεργαστούν με τις κατοχικές δυνάμεις ή τις αντιστασιακές ένοπλες οργανώσεις (Κωστόπουλος 2003: 41).⁹

⁹ Το Κομιτάτο ιδρύθηκε επίσημα στις 5 Μαρτίου 1943 στην Καστοριά, αμέσως μετά τη δυναμική εμφάνιση του ΕΛΑΣ στην περιοχή, και στις επίσημες και ημειπίσημες ελληνικές πηγές της εποχής,

Σημαντική αιτία που ώθησε ένα μέρος των σλαβόφωνων χωρικών στην ένοπλη συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις είναι και η αντίδραση λ.χ. σε υπερβάσεις από μέρους των ανταρτών, είτε αυτές αφορούν την αναγκαστική στρατολογία είτε συνδέονται με «αδικαιολόγητους» στη συλλογική συνείδηση φόνους (Κωστόπουλος 2003: 51).

Τα πράγματα περιεπλόκησαν ακόμη περισσότερο, όταν στο πλαίσιο της εφαρμογής της γραμμής για ενσωμάτωση των Σλαβομακεδόνων στον αντιφασιστικό αγώνα, το ΚΚΕ επέτρεψε την ίδρυση του Σλαβομακεδονικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΣΝΟΦ), προκειμένου να δώσει την ώθηση σε Σλαβομακεδόνες που αντιμετώπιζαν με δυσπιστία τις ελληνικές οργανώσεις να προσχωρήσουν στο αντιφασιστικό μέτωπο. Όμως οι προβλέψεις δεν επιβεβαιώθηκαν και η ΣΝΟΦ σχεδόν αμέσως εξελίχθηκε σε μηχανισμό προώθησης αυτονομιστικών αιτημάτων (Λυμπεράτος 1998: 92).

Η ανωτέρω σύνθετη δυναμική έφερνε συχνά στο προσκήνιο και τη μεσοπολεμική διαμάχη ανάμεσα στους σλαβόφωνους ντόπιους και τους πόντιους πρόσφυγες οδηγώντας σε μορφές θανατηφόρας αμοιβαίας εκδίκησης αλλά και μια εξίσου ακατανόητη μετακίνηση μεταξύ των πολιτικών στρατοπέδων (Αλβανός 2000: 305, 310).

Αγριες απο την άλλη και με πολλές εκατέρωθεν βιοπραγίες και φόνους είναι οι συγκρούσεις σε ορισμένες περιοχές της Μακεδονίας ανάμεσα στους τουρκόφωνους (πρόσφυγες απο τις ακτές του Πόντου και την Καππαδοκία) και τους ελληνόφωνους, ντόπιους ή πρόσφυγες απο τον Καύκασο (Μαργαρίτης 1989: 507-508).

ε) Ληστές.

Σε σχέση με τους ληστές οι αντάρτικες ομάδες που άρχισαν να δραστηριοποιούνται στους ορεινούς όγκους από την άνοιξη του 1942 ακολούθησαν τη διπλή τακτική της αφομοίωσης/εξουδετέρωσης. Κυρίως στο χώρο της Στερεάς Ελλάδας αλλά δευτερευόντως και της Θεσσαλίας οι περισσότεροι πρώην ληστές ενσωματώθηκαν στον ΕΛΑΣ. Κάποιοι (όπως οι Αγουριδαίοι) εξοντώθηκαν, γεγονός που δημιούργησε μεγάλη εντύπωση στους

επικράτησε περισσότερο η σύνθετη εκδοχή «Αξονομακεδονικό Κομιτάτο» (Λυμπεράτος 1998: 71-72, Κωστόπουλος 2003: 41). Πρόκειται για σώμα ενόπλων πολιτοφυλάκων σλαβόφωνης αναφοράς που δρούσε κυρίως στην περιοχή της Καστοριάς εναντίον κυρίως των ανταρτών και με όπλα που συχνά προερχόταν από τον αφοπλισμό των Ελλήνων χωροφυλάκων από τους Ιταλούς (Αλβανός 2000: 301).

κατοίκους των ορεινών περιοχών, ενώ κάποιοι άλλοι, πικραμένοι από τη συμπεριφορά του ΕΛΑΣ, ανέμεναν την ευκαιρία αντεκδίκησης, κάτι που επιβεβαιώθηκε στην περίοδο της λευκής τρομοκρατίας μετά τη Βάρκιζα. Οι «κλαρίτες» που προσχώρησαν στον ΕΛΑΣ, παρόλα αυτά, αποτέλεσαν μέχρι τέλους αξιόμαχα στελέχη. Μερικοί από αυτούς δραστηριοποιήθηκαν ξανά το 1945-46, σε διαφορετικές πλέον συνθήκες.

Διαφορετική ήταν η περίπτωση της Ηπείρου και της Μακεδονίας, κυρίως στις περιοχές εκείνες που επικρατούσαν (προσωρινά ή μόνιμα) οι αντιστασιακές δυνάμεις, είτε με τη μορφή αντιστασιακών οργανώσεων (π.χ. ΕΔΕΣ) είτε με τη μορφή ομάδων αντικομμουνιστών ενόπλων που συνεργάστηκαν και με τα κατοχικά στρατεύματα. Στις περιοχές αυτές οι πρώην ένοπλοι, εκμεταλλευόμενοι τις μεγάλες οργανωτικές αδυναμίες των κεντρικών οργανώσεων, μετέφεραν, πολλές φορές ακέραια, τη δική τους κουλτούρα βίας στις συγκρούσεις με τους πολιτικούς αντιπάλους αλλά και με αντίπαλες ομάδες. Στους κοινωνικούς αυτούς χώρους κυριαρχούσαν οι οπλαρχηγοί, οι τοπικοί ηγέτες που οργάνωναν τα ένοπλα τμήματα τους στη βάση μεγάλων αιματοσυγγενικών δικτύων είτε αυτόνομα είτε υπό τη θεσμική προστασία μιας αντιστασιακής οργάνωσης με σημαντική παρουσία αξιωματικών (ΕΔΕΣ). Σε

κάποιες περιπτώσεις οι ένοπλοι αυτοί προέρχονταν, σε σημαντικό βαθμό, από τα ληστρικά κύκλωμα του Μεσοπολέμου (Τζούκας 2005).

7. «Παιδομάζωμα» και «Παιδοφύλαγμα».

Αδιαχώριστη πλευρά των προσπαθειών του ΔΣΕ και του Εθνικού Στρατού- Κυβέρνησης για «νομιμοποίηση» και αποδοχή τόσο των πολιτικών και στρατιωτικών επιλογών όσο και των «μέτρων προστασίας», αποτελεί η αντιμετώπιση των παιδιών, ιδιαίτερα στις εμπόλεμες ζώνες, τις εγκαταλελειμμένες περιοχές και τους βίαια μετακινούμενους πληθυσμούς. Το «παιδομάζωμα»/ «παιδοφύλαγμα» αποτέλεσε μια ακόμα βαθιά ρήξη στις σχέσεις μεταξύ των αγροτών που «έμεινα» και αυτών που «έφυγαν» τόσο στη Διάρκεια του Εμφύλιου Πολέμου όσο και μετά στις προσπάθειες για «επιστροφή των «παιδιών».

Στις 7 Μαρτίου 1948, το Υπουργείο Εσωτερικών της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης εξέδωσε ανακοίνωση ότι «εγκρίνει την αποστολή και παραμονή των παιδιών, μέχρις ότου οι συνθήκες στη χώρα μας επιτρέψουν την επιστροφή τους». Η ΠΔΚ ισχυρίζεται ότι κατέληξε σε αυτή την απόφαση μετά από εκκλήσεις γονέων και οργανώσεων «της Ελεύθερης Ελλάδας», γιατί τα παιδιά κινδύνευαν από τον «υποσιτισμό και τη βαρβαρότητα του μοναρχοφασισμού», αφού από τους βομβαρδισμούς είχαν

σκοτωθεί ήδη 120 παιδιά (Βερβενιώτη 2003: 273). Αξίζει να σημειώσουμε ότι στις 20 Φεβρουαρίου 1948 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Προσωρινής Κυβέρνησης στρατιωτική διάταξη που αφορούσε και την επιστράτευση των γυναικών. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ένας από τους λόγους για τους οποίους το ΚΚΕ απομάκρυνε και τρίχρονα παιδιά από την εμπόλεμη ζώνη ήταν η δυνατότητα να χρησιμοποιηθούν οι γυναίκες στις στρατιωτικές, μάχιμες ή βοηθητικές, υπηρεσίες του ΔΣΕ (Βερβενιώτη 2003: 275).¹⁰ Στο Βουνό, εκτός από τη μεταφορά των παιδιών που γινόταν πάντα με την επίβλεψη, του ΔΣΕ, την εγκατάσταση και τη φροντίδα τους στις Λαϊκές Δημοκρατίες αρχικά είχαν η ΕΠΟΝ και το ΚΚΕ καθώς και τα «αδελφά» κόμματα, οι Ερυθροί Σταυροί και οι οργανώσεις νεολαίας των χωρών αυτών. Το Μάιο του 1948 όμως, το ΚΚΕ συγκρότησε την «Επιτροπή Βοήθεια στο Παιδί» (ΕΒΟΠ), η οποία ανέλαβε την επίβλεψη της όλης δραστηριότητας.¹¹ Οι χώρες εγκατάστασης των παιδιών που μεταφέρθηκαν από το ΔΣΕ ΚΚΕ ήταν η Γιουγκοσλαβία, η Βουλγαρία, η Τσεχοσλοβακία, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Ρουμανία, η Ανατολική Γερμανία και η Σοβιετική Ένωση (Βερβενιώτη 2003: 274).¹² Στις

¹⁰ Στη βάση της έλλειψης εφεδρειών η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση αποφάσισε, με το άρθρο 3 του νόμου αρ. 7, στις 10 Φεβρουαρίου 1948, ότι ο υπουργός των Στρατιωτικών της Προσωρινής Κυβέρνησης είχε την ευχέρεια να καλέσει σε επιστράτευση με διάταγμα ορισμένες ηλικίες γυναικών, οι οποίες θα έπαιρναν μέρος στις μάχες μόνο με τη θέλησή τους. Το τελευταίο σκέλος της απόφασης στην πράξη αλλοιώθηκε. Τελικά η αριθμητική δύναμη των γυναικών στο ΔΣΕ κυμάνθηκε μεταξύ 20-28%. Οι περισσότερες (70%) υπηρετούσαν σε βοηθητικά τμήματα και μόνο το 30% πήρε όπλο (Σαμίου 2003: 266).

¹¹ Αναφέρεται ότι από το χωριό Ποιμενικό μετά το Μάρτιο του 1948 έφυγαν 340 παιδιά σε 14 ομάδες. Στις μεγαλύτερες ομάδες περιλαμβάνονταν επίσης παιδιά από το Δενδροχώρι (Καστοριάς). Σε κάθε είκοσι παιδιά αντιστοιχούσε μια «μαμά» (Brown 2004: 107).

¹² Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού ο ΔΣΕ «απήγαγε» 12.941 παιδιά χωρίς τους γονείς τους και 721 με τους γονείς τους (όσα περίπου και οι κυβερνητικές δυνάμεις) ενώ 12.248 διέσχισαν τα σύνορα με τις οικογένειές τους και 2.100 ζούσαν ή γεννήθηκαν «έξω», σύνολο 28.000 (Βερβενιώτη 2003: 276). Σε κάθε περίπτωση οι αριθμοί είναι σχετικά ελαστικοί στο βαθμό που, για παράδειγμα, τα περισσότερα από τα παιδιά που βρίσκονταν το 1949 σε στρατόπεδα στη Βουλγαρία είχαν μετακινηθεί το 1950 στην Ουγγαρία. Αντίθετα, ορισμένα από τα μεγαλύτερα παιδιά που είχαν μεταφερθεί στην Ουγγαρία τον Απρίλιο του 1948 εντάχθηκαν στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού και επέστρεψαν στην Ελλάδα για να πάρουν μέρος στις τελικές μάχες στην περιοχή του Γράμμου (Brown 2004: 97)

δεκαετίες 1950 και 1960 υπολογίζεται ότι 3-5.000 παιδιά επέστρεψαν στην Ελλάδα (Βερβενιώτη 2003: 278).

Από την πλευρά του κράτους για την «παιδοφύλαξη» ιδρύθηκε ο Έρανος («Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος») με το βασιλικό διάταγμα της 10^{ης} Ιουλίου 1947. Πρόκειται για οργάνωση ιδιωτικού δικαίου η οποία ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της Βασίλισσας (Ζούβας 1956: 57). Η βασίλισσα μέσω του Εράνου δημιούργησε ένα δίκτυο ανθρώπων, που κάλυπτε, όλη την Ελλάδα, ενώ συχνά αξιοποιούσε τα ραδιοφωνικά διάγγελα. Αναφέρουμε ενδεικτικά ένα απόσπασμα από το ραδιοφωνικό διάγγελμα της 6 Ιουλίου 1947.

«...Έλληνες, καθημερινώς, από κάθε σημείον των βορείων επαρχιών μας, του εθνικού αυτού προπυργίου της Ελλάδος, καταφθάνουν εκκλήσεις βοήθειας. Την δυστυχίαν των κατοίκων την διεπίστωσα και η ίδια κατά τας διαφόρους μου επισκέψεις και υπερβαίνει κάθε περιγραφήν. Εις τα ερείπια και την προσφυγίαν που έκανε ο πόλεμος και η κατοχή, νέα ερείπια και προσφυγιά μαζεύεται καθημερινώς. Πληθυσμοί ολόκληροι ξεκληρίζονται και καταφεύγουν ρακένδυτοι και πειναλέοι εις τα κέντρα. Άνδρες που έπειτα από χρόνων μόχθου είχαν δημιουργήσει μίαν εστίαν, σύρονται δαμασμένοι από την καταστροφήν. Γυναίκες που έχασαν κάθε προστάτην συχνά με νήπια στην αγκαλιά τους Ολοφύρονται σε κάθε γωνιά. Παιδιά ορφανά γυρίζουν εις τους δρόμους αναζητούντα κάποιο στήριγμα. Όλους αυτούς χωρίς καμμίαν διάκρισιν οι λοιποί Έλληνες οφείλομεν να τους βοηθήσωμεν. Η δυστυχία εξισώνει τους ανθρώπους και εις το αντίκρυσμα αυτής κάθε τι πρέπει να λησμονήται. Δια να καλύψωμεν τας στοιχειώδεις ανάγκας των πληθυσμών αυτών, εσκέφθην να καλέσω όλους τους Έλληνας εις συναγερμόν αλληλοβοηθείας.

Την ώραν που θα προσφέρη καθένας τον οβολόν του εις τον έρανον, τον οποίον αναλαμβάνω υπό την προστασίαν Μου, ας σκεφθή ότι ήδύνατο να είναι εις την θέσιν των πασχόντων και πως θα έκρινε τους άλλους αν ευρίσκετο εις την κατάστασίν των. Δι' αυτό δεν νομίζω ότι πρέπει να ζητήσω απλώς το περίσσειμα, αλλ' ότι οφείλω να ζητήσω θυσίαν, θυσίαν ή οποία όσον και αν είναι μεγάλη θα είναι ελαχίστη εν σχέσει με εκείνην την οποίαν υφίστανται οι κάτοικοι των βορείων επαρχιών μας. Βοηθούντες αυτούς να είμεθα βέβαιοι ότι βοηθούμε τους ιδίους τους εαυτούς μας. Δια την οργάνωσιν του εράνου αυτού επί βάσεων ισχυρών εκάλεσα εις ειδικήν σύσκεψιν τους εκπροσώπους των πνευματικών και παραγωγικών δυνάμεων της χώρας. Από κοινού κατεστρώσαμεν το σχέδιον του πανελληνίου αυτού εράνου όστις ωνομάσθη «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος». Η επιτυχία του εράνου είναι εις χείρας των Ελλήνων. Βοηθήσατε Με να τον φέρω εις αίσιον πέρας. Το έργον θα είναι ιδιόν σας και η ευγνωμοσύνη θα οφείλεται από τον λαόν εις τον λαόν...» (Ζούβας 1956: 55-57).

Συχνές ήταν και οι επισκέψεις σε στρατιωτικούς χώρους για την απόδοση των «δεμάτων» του Ερανου» (Ζούβας 1956: 47). Σε κάθε περίπτωση ο προφίλ της «μητέρας του στρατιώτη» παρέμεινε σταθερό. Αναφέρουμε απόσπασμα από την έκκληση της Βασίλισσας (28^{ης} Δεκεμβρίου 1949) απηύθυνε προς τους λαούς όλου του κόσμου: «Όπως οι περισσότεροι από σας που ζήτε μια ευτυχισμένη οικογενειακή ζωή, εώρτασα κι εγώ τα Χριστούγεννα με τα παιδιά μου. Το χαρούμενο γέλιο τους αντηχεί ακόμη στ' αυτιά μου. Αυτό θα έπρεπε να μου θερμάνη την καρδιά και να με γεμίση χαρά. Αλλά σκέπτομαι τις άλλες εκείνες Ελληνίδες μητέρες των οποίων τα παιδιά άρπαζαν οι κομμουνιστικές συμμορίες και τα τράβηξαν δια της βίας στις χώρες που βρίσκονται πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα.

Εν ονόματι ολοκλήρου του Έθνους και ειδικότερα εν ονόματι των οικογενειών που επλήγησαν ζητώ σήμερα από τον πολιτισμένο κόσμο: «Προσευχηθήτε μαζί μου δια την τύχην αυτών των 28.000 απαχθέντων παιδιών». Αι μητέρες τους έρχονται σε μένα και μου ζητούν βοήθειαν. Είδα το απελπισμένο βλέμμα τους και ήκουσα τους σπαρακτικούς λυγμούς των. Μαζί με τις σπαραγμένες αυτές καρδιές και τις αδειανές τους αγκαλιές στρέφομαι προς όλους σας σήμερα και σας παρακαλώ εν ονόματι του Θεού και εν ονόματι των παιδιών σας: «Βοηθήστε με να ξυπνήσω την συνείδησι του κόσμου, προσθέσετε την φωνήν σας εις την ιδιικήν μας για να επιστρέψουν τα παιδιά αυτά στην αγκαλιά των μητέρων των» [...] Τα Χριστούγεννα αυτά καμμιά στοργική μητέρα δεν τους διηγήθηκε την ιστορία του γελαστού Θείου Βρέφους. Κανένα μήνυμα αγάπης δεν θα φθάση σ' αυτάς εις τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα. Αυτά όμως περιμένουν να τα σώσωμεν ημείς όλοι οι οποίοι πιστεύομεν ακόμη και έχομεν πίστι στα λόγια του Ιησού Χριστού όταν έλεγε: «Αφετε τα παιδιά ελθείν προς Με, αυτών γαρ εστίν η Βασιλεία των Ουρανών» (Η Φωνή των Συνεταιρισμών, Δεκέμβριος 1949, τχ. 60, σ. 1827).¹³

¹³ Ο στρατηγός του Εθνικού Στρατού Ζαφειρόπουλος, ως απόδειξη του δράματος του «παιδομαζώματος», αναφέρει μια σειρά παγκόσμιες διαμαρτυρίες της εποχής:

α) Της Φωνής της Αμερικής της 29.2.49: «Το όνομα του Ηρώδου έμεινε και θα μείνη εις την ιστορίαν της ανθρωπότητας συνυφασμένον με εν από τα τερατωδέστερα εγκλήματα του κόσμου. Ο Ηρώδης ημάτησε ενώπιον του Θεού και των ανθρώπων μεταχειριζόμενος το παιδί ως μέσον δια την εξασφάλισιν της Εξουσίας του. Και τώρα, μετά παρέλευσιν 2.000 ετών, άλλα μαινόμενα τέρατα δια να αρπάξουν την Εξουσίαν, εχρησιμοποίησαν και πάλιν το παιδί ως όπλον πολιτικόν...»

β) Ο Πάπας την 21.4.48 είπε: «Μία ιδιαίτερα ευλογία ας δοθή εις όλας τας απελπισμένας οικογενείας, εις όλους τους πατέρας, εις όλας τας μητέρας, αι οποίοι είναι ασυγκρίτως περισσότερον θύματα δια τα τέκνα των παρά δια το ιδικόν των σαρκίων».

Τελειώνοντας το 1947, ο Έρανος είχε ιδρύσει και λειτουργούσε επτά παιδοπόλεις με "προσφυγόπουλα" ορφανά, εγκαταλελειμμένα ή άπορα. Συνολικά για τις ανάγκες του «παιδοφυλάγματος» λειτούργησαν 53 παιδοπόλεις: 23 στην περιοχή της Αθήνας, 12 στη Θεσσαλονίκη, τρεις στα Γιάννενα, δύο στη Λαμία και από μία στην Καβάλα, το Αγρίνιο, το Βόλο, τη Λάρισα και την Πάτρα. Παιδοπόλεις ιδρύθηκαν επίσης και στα νησιά: τρεις στη Ρόδο, δύο στη Σύρο και από μία στην Τήνο, τη Μυτιλήνη και την Κέρκυρα. Την άνοιξη του 1948 με πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου (21 Απριλίου 1948) ιδρύθηκε η Συντονιστική Επιτροπή Περιθάλψεως Απειλουμένων Παιδιών. Σε αυτή μετείχαν εκπρόσωποι των Υπουργείων Στρατιωτικών, Υγιεινής, Παιδείας, Ανοικοδομήσεως και Προνοίας καθώς και αντιπρόσωποι του ΠΙΚΠΑ, του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και βέβαια του Εράνου (Βερβενιώτη 2003: 274).

Στις αρχές του 1950, ο Έρανος, κάνοντας τον απολογισμό του αναφέρει ότι οι κυβερνητικές δυνάμεις μετέφεραν 15.000 παιδιά και ότι ο αριθμός των τροφίμων των παιδοπόλεων ήταν 18.000 «περίπου» ενώ άλλες αρχειακές πηγές κατεβάζουν το συνολικό αριθμό σε 13-14.000. Στο κείμενο του απολογισμού υποστηρίζεται επίσης ότι συνολικά ο Έρανος «προστάτευσε» 65.000 παιδιά (τετραπλάσια από τα κρατικά ιδρύματα), γιατί στα 18.000 προστίθενται 10.000 που σιτίζονταν μία φορά την ημέρα στις Εστίες Συσσιτίου (άλλες πηγές του ίδιου πολιτικού χώρου μιλούν για 3.000), γιατί συντηρούσε τους τροφίμους των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών, κ.ά. (Βερβενιώτη 2003: 275).

Παράλληλα μέχρι το 1956 σε ολόκληρη τη χώρα κτίστηκαν 185 «Σπίτια του Παιδιού». *«...Το κάθε «Σπίτι» έχει και τον αγρό του, που καλλιεργείται από τα ίδια τα παιδιά, υπό την εποπτεία ενός γεωργοτεχνίτη. Ο αγρός χρησιμοποιείται ως σπορείο και φυτώριο μικρών δέντρων. Εκεί γίνονται πειράματα για νέες καλλιέργειες και φυτεύονται τα απαραίτητα για τη διατροφή μιας οικογένειας χορταρικά (που σε πολλά χωριά είναι άγνωστα!). Έτσι από τον αγρό των παιδιών διαφωτίζονται και οι μεγάλοι, και επωφελούνται από τις συμβουλές του γεωπόνου, ο οποίος παράλληλα φροντίζει ν' αναπτυχθή στο χωριό και η κτηνοτροφία,*

γ) Ο Αρχηγός της Αγγλικής Εκκλησίας Αρχιεπίσκοπος Κανταβρυγίας την 19.4.48 εδήλωσε: «Τοιαύται πράξεις μας πληρούν φρίκης και λύπης. Αποτελούν ύβριν προς τον Θεόν και καταισχύνουν τον άνθρωπον».

δ) Η Διεθνής Επιτροπή Προστασίας του Παιδός την 30.3.48 ετηλεγράφησεν από την Γενεύη: «Βεβαιωθήτε περί ειλικρινούς συμπαθείας μας δια τας τραγικάς περιστάσεις, αίτινες κτυπούν την Ελληνικήν παιδικήν ηλικίαν..» (Ζαφειρόπουλος 1956: 668-669).

κονικλοτροφία, πτηνοτροφία, μελισσοτροφία, σηροτροφία κ.λπ., ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες...» (Ζούβας 1956: 81, 83).

Σε ανταπόδοση για τις υπηρεσίες στη «Φανέλλα του Στρατιώτη» και κυρίως για την παρουσία στη μάχη της Κόνιτσας η Ακαδημία Αθηνών απένειμε στη Βασίλισσα το Χρυσό Αριστείο Ανδρείας.

«Μετά γνώμην της Τάξεως των Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών η Ακαδημία απονέμει:

1. Βραβείον εις την υπό την επίτιμον προεδρίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Φρειδερίκης τελούσαν «Φανέλλαν του Στρατιώτου» δια τας, κατά την κοινήν ομολογίαν, μεγίστας υπηρεσίας, τας οποίας προσέφερον εις τους μαχόμενους στρατιώτας από της εν έτει 1938 Ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερον [...] Η Ακαδημία αποβλέπουσα εις την πατριωτικήν ταύνην δράσιν της «Φανέλλας του Στρατιώτου» έχουσα δε πλήρη επίγνωσιν της ανυπολογίστου ηθικής αξίας του έργου δια την συνολικήν εθνικήν αλληλεγγύην αμάχων τε και μαχόμενων εν τω μεγάλω αγώνι της Πατρίδος, απένειμε το βραβείον εν τη πεποιθήσει ότι ανταποκρίνεται εις απαιτήσιν του έθνους, ολοκλήρου....» (Ζούβας 1956: 47-48)

8. Διώξεις, φυλακίσεις, καταδίκες.

Σε σχέση με τις δολοφονίες, τις συλλήψεις και τις φυλακίσεις κατά τη «λευκή τρομοκρατία» και στη διάρκεια του Εμφύλιου Πόλεμου, το ενδιαφέρον δεν είναι μόνο η νομική αυθαιρεσία, η βιαιότητα με την οποία διαπράχθηκαν και οι αριθμοί των επιμέρους θυμάτων (Αλιβιζάτος 1984, Βόγλης 2004, Μητροφάνης 2003, Νικολακόπουλος 2003β) αλλά και οι συνέπειες που είχαν στις οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις των αγροτικών κοινωνιών.

Μια βασική πηγή αντιθέσεων και αυθαρειών ήταν τα κτήματα των «κληρούχων συμμετασχόντων εις τον κατά του Κράτους συμμοριακό αγώνα». Το πρώτο από τα ψηφίσματα (Μ' της 21^{ης} Ιανουαρίου 1948) αφορούσε τη δήμευση των περιουσιών των «συμμοριτών». Το δεύτερο από τα ψηφίσματα (Ν' της 20^{ης} Απριλίου 1948) αφορούσε τους κληρούχους στους οποίους είχαν παραχωρηθεί γεωργικοί κλήροι με τις διανομές γαιών που είχαν πραγματοποιηθεί στη χώρα, στα πλαίσια των διαδοχικών αγροτικών μεταρρυθμίσεων από τη δεκαετία του 1920 κυρίως και μετά (Αλεβιζάτος 1995: 492, 494).

Μια άλλη πλευρά κοινωνικών αντιθέσεων και προσωπικών αντεκδικήσεων στον αγροτικό χώρο συνδέεται με την εφαρμογή του νόμου «περί νομιμοφροσύνης» τόσο στο γενικό πληθυσμό όσο και στους μετέχοντες ή εργαζόμενους στα συλλογικά όργανα των αγροτών.

«Κατετέθη εις την Βουλήν σχέδιον Ψηφίσματος «περί κυρώσεως του υπ' αριθ. 516/1948 Αναγκαστικού Νόμου «περί ελέγχου της νομιμοφροσύνης των δημοσίων κ.λπ. υπαλλήλων και υπηρετών». «Συμβούλια Νομιμοφροσύνης συνεστήθησαν, προκειμένου να κρίνουν περί προσλήψεως εργατοτεχνιτών δι' επαρχιακάς εργασίας, διαρκείας ουχί πέραν τριμήνου υπό Γεωργικών Συνεταιριστικών Οργανώσεων πάσης φύσεως και παντός βαθμού ή Γεωργικών Ιδρυμάτων ή Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου αρμοδιότητος Υπουργείου Γεωργίας. Τα Συμβούλια αποτελούνται εκ του Νομάρχου ή Επάρχου, Διοικητού Χωροφυλακής και ενός των αρχαιοτέρων τοπικών Δημοσίων υπαλλήλων αναμφισβητήτως εθνικόφρονος οριζομένου υπό Νομάρχου ή Επάρχου. Ταύτα λειτουργούσιν ανεξαρτήτως συσταθέντων ήδη Συμβουλίων παρά τω Κέντρω και ταις Γενικαίς Διοικήσεις δι' έλεγχον νομιμοφροσύνης μονίμων ή και τακτικών ημερομισθίων υπαλλήλων ...» (Η Φωνή των Συνεταιρισμών, Απρίλιος 1948, τχ. 33, σ. 982)

Σε κάθε περίπτωση οι συνέπειες ήταν πιο εκτεταμένες και σύνθετες καθώς τα κάθε λογής «έκτακτα μέτρα» καθιέρωναν την αρχή της συλλογικής ευθύνης δηλαδή πολίτες διώκονταν για μόνο το λόγο ότι ήταν συγγενείς άλλων «επικίνδυνων» πολιτών. Έτσι, μια σειρά μέτρων επέτρεπε την εκτόπιση, ακόμη και την κατάσχεση της περιουσίας στενών συγγενών των ανταρτών, χωρίς να είναι απαραίτητο οι ίδιοι να έχουν συμμετάσχει στην «ανταρσία» (Αλεβιζάτος 1984).

Στο πλαίσιο αυτό τα Εκτακτα Στρατοδικεία με τις καταδίκες έδιναν νέα ώθηση στις αντιθέσεις μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων της υπαίθρου. Συχνά πέρα από τους «κομμουνιστές» διαμορφώθηκαν κατά περίπτωση και επιμέρους «ένοχοι» με εθνολογικά ή κοινωνικά χαρακτηριστικά. Μεταξύ των άλλων αναφέρονται οι περιπτώσεις ορισμένων σλαβόφωνων που δικάστηκαν στα στρατοδικεία ως «προδότες» ή «συνεργάτες» των κατακτητών και άλλα κατά συρροή αδικήματα που στηρίζονταν συχνά σε φήμες, εικασίες, υπερβολές, κάποτε και στην κακοήθεια ορισμένων, όπως αποδεικνύεται από τις καταθέσεις των μαρτύρων.¹⁴

Σε κάθε περίπτωση οι αγρότες φαίνεται να αποτελούν την πλειονότητα αυτών που δικάζονται από τα Εκτακτα Στρατοδικεία. Για παράδειγμα, η πρώτη δικάσιμος του

¹⁴ Για παράδειγμα, θεωρήθηκε κάποιος «βούλγαρος» γιατί ήταν ο χασάπης που τους προμήθευε κρέας, γιατί τύχαινε να έχει συγγένεια με γνωστό συνεργάτη των βουλγαρικών αρχών, γιατί διατηρούσε ερωτικές σχέσεις με άτομο βουλγαρικής καταγωγής. Με άλλα λόγια ενώ αρκετοί σλαβόφωνοι συνεργάστηκαν με τους Βούλγαρους συνδέσμους και συμμετείχαν ενεργά στη διάδοση της προπαγάνδας τους, δεν ήταν όμως όλοι φυσικά βουλγαρόφρονες ούτε τα πράγματα ήταν τόσο απλά (Χαϊδιά 2004: 66-67).

Έκτακτου Στρατοδικείου Κοζάνης που ορίστηκε την 26/7/46 αφορούσε έναν αγρότη δημοκρατικό από το χωριό Ασβεστόπετρα. Η δεύτερη δίκη έγινε τον Αύγουστο του 1946 και αφορούσε κατοίκους από τα χωριά της περιοχής Πτολεμαΐδας όπως Βλάστη, Παντοκόμη, Πελαργός και από άλλα χωριά της Κοζάνης όπως Βελβενδός, Αυγερινός. Στις 14 Ιουνίου 1947 δικάστηκαν 15 αγρότες από τα χωριά Ροδιανή Ρίμνιο, Κοζάνης Κόμανο-Εορδαίας, Σιάτιστα. Το πινάκιο στις 20 Ιουνίου 1947 δίκασε 21 αγρότες. Με βάση τα πρακτικά από το Έκτακτο Στρατοδικείο Βέροιας σε σύνολο 360 ατόμων οι 239 ήταν αγρότες (Μιχιώτης 2007: 193, 194, 199).

Πριν και μετά τα Έκτακτα Στρατοδικεία οι «ήρωες» ή οι «δηλωσίες» αποτελούσαν μια ακόμα πηγή αντιθέσεων, τιμωριών και διώξεων. Όσοι υπέγραφαν «δήλωση» έπρεπε να αποδείξουν ότι είχαν ειλικρινά μεταμεληθεί παρέχοντας πληροφορίες για φίλους και συντρόφους, στέλνοντας ανοικτές επιστολές αποκηρύσσοντας τον κομμουνισμό και δίνοντας διαλέξεις σε συγκρατούμενούς τους. Άλλες φορές οι «ανανήψαντες» έπρεπε να στραφούν κυριολεκτικά εναντίον των αμετανόητων συναδέλφων τους. (Βόγλης 2004: 91-94). Σε κάθε περίπτωση οι αγρότες φαίνεται να είναι και η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα ανάμεσα στους φυλακισμένους μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950 (Βερναρδάκης 1987:66)

Όμως και αυτοί που αποφυλακιζόταν αντιμετώπιζαν τις επιμέρους κοινωνικές πιέσεις και διακρίσεις Αναφέρεται, για παράδειγμα ότι πολλές από τις πρώην κρατούμενες περνώντας από τη φυλακή στη φτώχεια, βρίσκονταν συνεχώς υπό αυστηρή παρακολούθηση και έπρεπε να παρουσιάζονται τακτικά στην τοπική αστυνομία (Δαλιάνη 2004: 115-116).¹⁵

Πέρα όμως από τις καταδίκες και τους ενόχους, η κατασταλτική νομοθεσία και η κρατική πολιτική της περιόδου κληροδότησε στον αγροτικό χώρο την αδιαφάνεια των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου, την αμοιβαία καχυποψία, και το «κάρφωμα». Έτσι παράχθηκαν τόσο μέσα στην νομοθεσία όσο και μέσα στην κοινωνία «ένοχοι» και θεμελιώθηκαν βίαιες αντιθέσεις που χάραξαν για δεκαετίες τον αγροτικό κόσμο εκμηδενίζοντας συχνά και τις στοιχειώδεις συγκαταθέσεις στα σοβαρά κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα της περιόδου.

Αναφέρουμε ενδεικτικά τις αρμοδιότητες που την μετεμφυλιακή περίοδο δόθηκαν στα ΤΕΑ: *«..κύριον περιβάλλον εκάστου οπλίτου των ΤΕΑ είναι τα άτομα της οικογενείας του και οι συγγενείς του. Σκόπιμον είναι έκαστος οπλίτης των ΤΕΑ να θέση πίνακα των συγγενών του όλων, ανδρών και γυναικών, εχόντων δικαίωμα ψήφου, με προσθήκην σημειώσεως έναντι*

¹⁵ Με βάση το ερευνητικό υλικό της Δαλιάνη ανάλογες φαίνεται να είναι και οι εμπειρίες, μέσα και έξω από τη φυλακή, των παιδιών τους (Πλουμπιδής 1997: 150-159)

εκάστου ονόματος περί των φρονημάτων τους: απλώς εθνικόφρων, ή αριστερός, κομμουνιστής. Ούτω εκ των υστέρων θα είναι δυνατόν να γίνη έλεγχος, και να διαπιστωθή πόσους εκ του περιβάλλοντός του παρασυρόμενους από αριστερισμόν, κατώρθωσεν δια της διαφωτίσεώς του να επαναφέρει εις την εθνικόφρονα παράταξιν. Σκόπιμον επίσης είναι 2 ή 3 οπλιτίται των ΤΕΑ, συγγενείς μεταξύ των, να αναλάβουν την διάβρωσιν από κοινού όλων των συγγενών των, εις τρόπον ώστε εις την τοιαύτην δράσιν των να αλληλοσυμπληρούνται (και αλληλοενισχύονται εις πειστικότητα επιχειρημάτων. Ενδεχομένως θα είναι δυνατον να επικαλεσθούν και την ενίσχυσιν προσώπων διαθετόντων περισσότεραν μόρφωσιν ή κύρος, διδάσκαλον, Ιερέα, Πρόεδρον Κοινότητος, αξιωματικόν εν ανάγκη....» (ΕΔΑ, Μαύρη Βίβλος. 1996: 45-46). Αποτέλεσμα των τελικά ανεξέλεγκτων αρμοδιοτήτων που δόθηκαν στα ΤΕΑ είναι οι αναρίθμητες περιπτώσεις συλλήψεων αγροτών, μελών ή οπαδών, της ΕΔΑ, που έγιναν πριν από τις εκλογές του 1964 (ΕΔΑ, Μαύρη Βίβλος. 1996: 287-289,294). Είναι, για παράδειγμα, χαρακτηριστική η στάση της Χωροφυλακής και των ΤΕΑ στην περιοχή Ξηρομέρου (κοινότητες Μαχαιρά, Φυτείες, Κατούνα) του νομού Αιτωλοακαρνανίας: «Τα χωριά του Ξηρομέρου αναστατώνονται κάθε νύχτα από τους πυροβολισμούς των ΤΕΑ, τα οποία με το πρόσχημα των «νυχτερινών γυμνασίων» τρομοκρατούν τον πληθυσμό...ο σταθμάρχης Φυτειών Ξηρομέρου κατέσχε φυλλάδια οδηγιών προς τους εκλογικούς αντιπροσώπους...» (ΕΔΑ, Μαύρη Βίβλος. 1996: 361, 524).

9. ΚΚΕ και αγρότες

Στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφύλιου Πολέμου οι οργανωτικές προτάσεις και οι αγωνιστικές προτροπές του ΚΚΕ δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις πόλεις (κυρίως Αθήνα, Πειραιά) και τα ευρύτερα στρώματα των εργατών. Στην Απόφαση του Π.Γ. του ΚΚΕ «Πάνω στην απελευθέρωση της Αθήνας» (17/4/1944) είναι εμφανής η προτεραιότητα των πόλεων: «Η ηρωϊκή Αθήνα και ο προλεταριακός Πειραιάς στάθηκαν η ψυχή, η καρδιά και ο εγκέφαλος του λαϊκού απελευθερωτικού κινήματος όλης της Ελλάδας. Από δω ξεπήδησε το ηρωϊκό ΕΑΜ. Από δω ο θρυλικός ΕΛΑΣ. Από δω η θυελλώδικη ΕΠΟΝ...» (βλ. Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τομ.5 (1940-1945), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 231). Στην Απόφαση της 11^{ης} Ολομέλειας της Κ.Ε. του ΚΚΕ (5-10/4/1945) τονίζεται για μια ακόμα φορά η κυρίαρχη θέση της εργατικής τάξης.

Στην πραγματικότητα οι «υπάλληλοι» και τα άλλα κοινωνικά στρώματα αξιοποιούντια ως «σύμμαχοι της εργατικής τάξης» κάθε φορά που το ΚΚΕ διαπιστώνει ότι «ένα μεγάλο μέρος των εργατών που παραμένουν έξω από τα εργατικά συνδικάτα και το Εργατικό

Εθναπελευθερωτικό Μέτωπο» ή ότι ένα τμήμα «πρωτοπόρας, εργατικής, τάξης» πλαισίωσε με φανατισμό τα Τάγματα Ασφαλείας και τις «εθνικές οργανώσεις» (Παπαθανασίου 2007: 144-145). Από την άλλη διαπιστώνεται ότι από την πλευρά των αριστερών και των κομμουνιστών των πόλεων υπήρξε καθολική άρνηση να βγουν στο βουνό στη διάρκεια του Εμφύλιου. Τα μέλη του κόμματος στις πόλεις προτίμησαν την σύνδεσή τους με την κυρίαρχη οικονομική λειτουργία των αστικών κέντρων δηλαδή την υποδοχή, διανομή και διαχείριση της βοήθειας από το εξωτερικό (Μαργαρίτης 2005, τομ. 1: 211).

Σε ό,τι αφορά τους αγρότες, παρότι αποτελούν την πλειοψηφία των μελών του κόμματος, δεν τους δίνεται η ανάλογη πολιτική και οργανωτική σημασία. Στην εισήγησή του στην 11^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ ο Β. Μπαρτζιώτας επισημαίνει: *«Οι εργάτες μέλη του Κόμματος στις πόλεις είναι 50% και στο σύνολο των μελών του ΚΚΕ 15%. Πλειοψηφούν τα αγροτικά μας μέλη μέσα στο Κόμμα και εκφράζουν ως ένα σημείο την κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού... Το ποσοστό των οικονομικά εντάξει μελών του ΚΚΕ κυμαίνεται στις πόλεις 40-60%. Τα μέλη του ΚΚΕ στο χωριό πληρώνουν στη σοδιά τις συνδρομές τους...»*.¹⁶

Όταν γίνονται ειδικότερες αναφορές στους αγρότες αυτές αφορούν άλλοτε το γενικό αίτημα της «ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής» (φορολογία, αγροτική πίστη, κατανομή ξένης βοήθειας, ενίσχυση συνεταιρισμών¹⁷ και άλλοτε το αίτημα του «εκδημοκρατισμού». Για παράδειγμα, στο Ψήφισμα του 7^{ου} Συνεδρίου του ΚΚΕ (Αθήνα, 6 του Οκτώβρη 1945) για τις άμεσες αγροτικές διεκδικήσεις αναφέρεται *«...να ιδρυθούν λαϊκά ιατρεία, που να προικοδοτηθούν από το κράτος. Να γίνουν ανθελονοσιακά έργα και να εξασφαλιστεί κινίνο και ανθελονοσιακά φάρμακα για τους πληθυσμούς που υποφέρουν από ελονοσία. Να αποπλισθούν και να διαλυθούν οι ένοπλες συμμορίες των βασιλοφρόνων, που παρεμποδίζουν με τη δράση τους καταστρεπτικά την παραγωγή, να παύσει ο διωγμός κατά του δημοκρατικού κόσμου, να καταργηθεί ο νόμος 389 περί συνεταιρισμών. Να σταματήσουν οι διαγραφές και να επανέλθουν όσοι διαγράφηκαν παράνομα και να εξασφαλισθούν συνεταιριστικές και πολιτικές ελευθερίες στην ύπαιθρο...»*.¹⁸

¹⁶ βλ. Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τομ.5 (1940-1945, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 435.

¹⁷ βλ. Απόφαση για το Αγροτικό του 7^{ου} Συνεδρίου του ΚΚΕ, Αθήνα 6 του Οκτώβρη 1945, Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τομ 6 (1945-1949), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 95-98).

¹⁸ βλ. Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τομ 6 (1945-1949), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 118-119).

Οι αγρότες γίνονται «επείγον» ζήτημα στο πλαίσιο των δυσκολιών που αντιμετώπιζε ο Δημοκρατικός Στρατός το καλοκαίρι του 1949. Αναφέρουμε ενδεικτικά απόσπασμα από την Προκήρυξη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (7/7/1949) *«Πατριώτες και πατριώτισσες, αγρότες και αγρότισσες, να μην υποταχτείτε στον πρωτόφαντο εκβιασμό. Μην ακούτε τους λίγους πουλημένους τσορμπατζήδες, τους δολοφόνους που βάφηκαν στο αίμα, τσεπόνουν τα εκατομμύρια και προσπαθούν να σας παρασύρουν στο έγκλημα. Συνεχίστε ακλόνητοι τον αγώνα και γυρίστε στα σπίτια σας και στα χωράφια σας. Να μην δεχτείτε να οπλιστείτε. Και όσοι πήρατε τα όπλα με τη βία, μη χτυπάτε τ' αδέρφια σας, τους αντάρτες. Ο Δημοκρατικός Στρατός σας απλώνει το χέρι. Σας προσφέρει τη συναδέλφωση, σας προτείνει τη συμφιλίωση. Ο Δημοκρατικός Στρατός δεν θα πειράζει κανένα αγρότη που πήρε με τη βία το όπλο και δεν θα το χρησιμοποιήσει ενάντια στους αντάρτες...»*.¹⁹

Μετά το τέλος του Εμφυλίου στην Απόφαση της 6^{ης} Ολομέλειας της Κ.Ε. του ΚΚΕ «Η νέα κατάσταση και τα καθήκοντά μας» (9/10/1949) οι αγρότες αναφέρονται ανάμεσα στα θύματα του πολέμου και του κράτους και το κόμμα προσανατολίζεται να «...μεταφέρει το κέντρο βάρους της δουλειάς του στην οργάνωση και καθοδήγηση των οικονομικών και πολιτικών αγώνων όλων των στρωμάτων του εργαζόμενου Λαού, στην πρώτη γραμμή της εργατικής τάξης και των υπαλλήλων, των ξεσπιτωμένων αγροτών, των εκατοντάδων χιλιάδων τραυματιών, ανάπηρων και θυμάτων πολέμου, των γυναικών και της νεολαίας...».²⁰ Ανάλογη είναι και η Απόφαση της 6^{ης} Ολομέλειας της Κ.Ε. του ΚΚΕ «Για τη σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα» (9/10/1949) «...τα πρώτα κιόλας κυβερνητικά μέτρα ύστερα από τις εκλογές δείχνουν καθαρά ότι μπήκαμε σε καινούργιο κύκλο από ταλαιπωρίες και βάσανα για το λαό [...] Τα αγροτικά μας προϊόντα εκτοπίζονται από τα αμερικάνικα και ακόμα πιο μεγάλη ανέχεια περιμένει την αγροτιά...».²¹

Μετά τον Εμφύλιο και στο πλαίσιο των εκπομπών του παράνομου ραδιοσταθμού του ΚΚΕ «Ελεύθερη Ελλάδα» (περίοδος εγκατάστασης του σταθμού στο Βουκουρέστι) και «Φωνή της Αλήθειας» (περίοδος εγκατάστασης του σταθμού στη Λιψία) τα «αγροτικά θέματα» και οι εκπομπές είναι συχνά (τιμές προϊόντων αγροτικές διαδηλώσεις, μέτρα ανάπτυξης, κ.λπ). Σε ειδική ιστορική μελέτη αγροτικές εκπομπές και θέματα καταγράφονται στις εκπομπές του σταθμού (από Βουκουρέστι) την 6^η Μαΐου 1949, την περίοδο 16 Μαρτίου έως 5 Μαΐου του 1950 και (από Λιψία) την περίοδο Μάρτιος –

¹⁹ βλ. Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, том 6 (1945-1949), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 511-512.

²⁰ βλ. Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, том.7 (1949-1955), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.

²¹ Βλ. Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, том.7 (1949-1955), εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.

Οκτώβριος 1958 (Ψιμούλη 2006: 26, 32, 81).²² Ενδεικτικό του απόηχου της «αγροτικότητας» των πολιτικών προσφύγων είναι το γεγονός ότι στην επίσημη έναρξη του σταθμού στη Λιψία την 1^η Μαρτίου 1958 ως σήμα της εκπομπής χρησιμοποιήθηκε απόσπασμα του δημοτικού τραγουδιού «Ένας αετός», παιγμένο με κλαρίνο σε επαναλήψεις των των 75 δευτερολέπτων (Ψιμούλη 2006: 77).

Γενικότερα, τόσο ο Εμφύλιος Πόλεμος όσο και η ζωή των πολιτικών προσφύγων είναι γεμάτη αγροτικές νοοτροπίες, μνήμες και σύμβολα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στη διάρκεια του Εμφύλιου τα βασικά μυστικά συνθηματικά προερχόταν από τον αγροτικό κόσμο: τρακτέρ=Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, τρακτέρ της Μαρίας=αρχηγείο του Δ.Σ.Ε, στρούγκα=βουνό, αγγούρι=αρχηγείο, κούκος= Νίκος Ζαχαριάδης, σπουργίτης= ασύρματος, απιδιά=Αθήνα, πεπονιά= Πειραιάς, συκιά=Πάτρα, αχλαδιά=Θράκη, δάσος=ΕΑΜ, κήπος= Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (Ηλιού 2004:15).

Θα μπορούσαμε, λοιπόν να πούμε ότι «η εθνική ομοψυχία και οι ελληνικές στρατιωτικές επιτυχίες στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου στην Αλβανία, η εθνική αντίσταση και ο κατοπινός εμφύλιος πόλεμος, έχουν κάτι απ' αυτή την «αγροτικότητα» του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού» (Παναγιωτόπουλος 1985: 530).

10. Συνεταιριστικές οργανώσεις και αγρότες.

Οι αυξομειώσεις των αγροτικών συνεταιρισμών και των μελών τους καθώς και η αξιολόγηση του ρόλου τους στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφύλιου άλλοτε αποδόθηκε στον ορθολογισμό κάποιων κυβερνητικών μέτρων, άλλοτε στις κομματικές επιρροές, άλλοτε στον αντιστασιακό τους χαρακτήρα και άλλοτε στη στάση των κεντρικών συνεταιριστικών οργανώσεων (Κλήμης, τομ. Β, σ. 421-427, 472/1573-1579, 1624, Κλήμης, τομ. Δ, σ. 58/1818, Αβδελίδης 1975: 76-85).

Στην πραγματικότητα η Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών, ως θεσμός και ο διευθυντής της Ι. Αφεντάκης, την περίοδο 1946-1949, όχι μόνο δεν

²² Το ραδιοσταθμό «Ελεύθερη Ελλάδα» ακούνε τα βράδυα και τα παιδιά που μεταφέρθηκαν από το Δημοκρατικό Στρατό στις Λαϊκές Δημοκρατίες και συζητούν για την πατρίδα, για το χωριό τους, για τα σπίτια τους (Ματθαίου 2003: 157).

τήρησαν πολιτική ουδετερότητα με σκοπό την Ανασυγκρότηση αλλά σταδιακά ταυτίστηκαν με τα πλέον εθνικιστικά, αντικομμουνιστικά και μιλιταριστικά μέτρα της περιόδου.²³

Πιο συγκεκριμένα, στην αρχή, τον Ιούνιο του 1946, ο Ι. Αφεντάκης γράφει: «...ας ευχηθώμεν ότι όλοι αντελήφθημεν τους κινδύνους από την καθυστέρησιν της ενάρξεως του έργου της ανασυγκροτήσεως εξ αιτίας της διαιρέσεως και ας προχωρήσωμεν όλοι μαζί ενωμένοι εις την προσπάθειαν της Ανασυγκροτήσεως διότι τότε μόνον ασφαλώς θα επιτύχωμεν. Όλοι είμεθα υποχρεωμένοι να επιδοθώμεν με όλας μας τας δυνάμεις εις την εργασίαν, η οποία και θα μας δώση τον τρόπον της συμφιλιώσεως διότι θα μας συνδέση η δημιουργία, η παραγωγή στενότερον. Θα αγαπηθώμεν και πάλιν» (Ι. Αφεντάκης, «Δια την Ανασυγκρότησιν», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, Ιούνιος 1946, τχ.1, σ. 7).²⁴

Στη λογική της Ανασυγκρότησης ανήκουν την ίδια περίοδο αφενός οι ευχαριστίες της Συνομοσπονδίας προς την UNRA.

«Η Γενική Συνέλευσις των εκπροσώπων του συνεταιρισμένου αγροτικού κόσμου της Ελλάδος συνελθούσα εν Αθήναις την 27^{ην} Ιανουαρίου 1946 και έχουσα υπ' όψιν αυτής αφ' ενός την ολοκληρωτικήν καταστροφήν των παραγωγικών μέσων της υπαίθρου και αφ' ετέρου την συμβολήν της οργανώσεως UNRRA εις το έργον περιθάλψεως, ενισχύσεως και διατροφής του δεινοπαθήσαντος κατά την πολεμικήν περιόδον Ελληνικού Λαού ως και τας καταβαλλομένας προσπάθειάς του Κεντρικού Συμβουλίου αυτής δια τον επανεξοπλισμόν και ανασυγκρότησιν

²³ Το 1947, μέσα στη δίνη του Εμφύλιου Πολέμου, η Συνομοσπονδία εκδίδει την εβδομαδιαία μαχητική εφημερίδα «Εθνική Φωνή των Αγροτών» με προφανή ιδεολογικά και πολιτικά περιεχόμενα.

²⁴ Το περιοδικό «*Η Φωνή των Συνεταιρισμών*» που αποτελεί το επίσημο όργανο της Πανελληνίου Συνομοσπονδίας Γεωργικών Συνεταιρισμών εκδίδεται από τον Ιούνιο του 1946 μηνιαίο αρχικά και αργότερα ως 15θήμερο. β) Το περιοδικό «Ο Συνεταιριστής». Από τον Σεπτέμβριο του 1946 επανεκδίδεται το περιοδικό «Ο Συνεταιριστής» του Θ. Τζωρτζάκη που είχε αρχίσει την έκδοσή του το 1925 και είχε διακόψει την έκδοσή του το 1941. Στο πρώτο του κείμενο του 1946 με τίτλο «η αποστολή του Συνεταιριστή» αναφέρεται στην διακοπή της εκδόσεως το 1941 και στο συνεταιριστικό έργο του εκδότη του κατά την κατοχή και προκαθορίζει στοχαστικά τον δρόμο που θα ακολουθήσει για να προσφέρει τις συνεταιριστικές του υπηρεσίες (Κλήμης, τομ. Δ, σ. 107/1867)

της Ελληνικής οικονομίας εις αναγνώρισιν των μεγάλων θυσιών ας υπέστη η Χώρα κατά τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον δια τας ελευθερίας της ανθρωπότητας.

Ψηφίζει:

1) Εκφράζει την ευγνωμοσύνην του Αγροτικού Κόσμου της Ελλάδος προς το Κεντρικόν Συμβούλιον της Ούντρα δια τας μεγάλας υπηρεσίας ας προσέφερεν αύτη εις τον Ελληνικόν Λαόν από της απελευθερώσεως.

2) Διαδηλοί την πίστην αυτής επί της συνεχίσεως του έργου βοήθειας της Ούντρα προς τον Ελληνικόν Λαόν μέχρι της αποκαστάσεώς του.

3) Υποβάλλει την παράκλησιν όπως επισπευσθή ο ρυθμός των εισαγωγών εις μέσα καλλιεργείας και τεχνικόν εξοπλισμόν της Γεωργίας ίνα ούτω επιτευχθή η ταχύτερα ανασυγκρότησις της Ελληνικής υπαίθρου.

4) Αποφασίζει όπως τεθή εις την διάθεσιν της εν Ελλάδι αποστολής της οργανώσεως Ούντρα ολόκληρος ο συνεταιριστικός οργανισμός αποτελούμενος εκ της Κεντρικής Οργανώσεως, των εκατόν δέκα πέντε περιφερειακών Ενώσεων και 7.500 Γεωργικών Συνεταιρισμών, εντός των οποίων σχεδόν πλαισιούται το σύνολον του αγροτικού κόσμου, προς υποβοήθησιν του έργου αυτής και δια την επιτυχίαν της αποστολής της...» (Η Φωνή των Συνεταιρισμών, Ιούλιος 1946, τχ.2, σ. 57)

Παράλληλα γίνεται μια πρώτη παραδοχή ότι στο όνομα της ανασυγκρότησης και της ανάπτυξης της γεωργίας πρέπει ένας σημαντικός αριθμός αγροτών να την εγκαταλείψει.

«...επιστοποιήθη από την Επιτροπήν του Διεθνούς Οργανισμού ότι η γη που διαθέτομε και μετά τας βελτιώσεις δεν θα είναι ικανή να διαθρέψη πλήρως τους Έλληνας αγρότας. Έχομεν δημογραφικά πλεονάσματα και στενότητα γης δια καλλιέργειαν. Ένας μεγάλος αριθμός, πρέπει εν ανάγκη να εγκαταλείψη την γεωργίαν δια να ζήσουν οι λοιποί αγρόται καλλιεργούντες αρκετήν γην και εργαζόμενοι υπό όρους ανεκτούς. Ποίος ο αριθμός των αγροτικών οικογενειών αι οποίαι θα μείνουν εις την γεωργίαν δεν είναι ακριβώς καθορισμένος. Ίσως είναι μεγαλύτερος των 500.000 γεωργικών οικογενειών. Αναλόγως της προόδου, της εφαρμογής του προγράμματος θα διαφαίνεται σαφώς το όριον των αγροτικών οικογενειών που θα εξέλθουν τμηματικώς εκ της στενής γεωργίας και παραγωγής (καλλιεργείας) δια να ασχοληθούν εις τας γεωργικάς βιομηχανίας επί των οποίων δέον να στηριχθή η ανάπλασις της υπαίθρου. Πάντως ο αριθμός των γεωργικών οικογενειών που θα εξέλθουν από την γεωργίαν δια ν' ασχοληθούν με τας γεωργικάς βιομηχανίας της υπαίθρου, θα είναι αρκετά μεγάλος. Δεκάδες χιλιάδων οικογενειών και εκατοντάδες ίσως θα παραστή ανάγκη να χρησιμοποιηθούν εις τας γεωργικάς βιομηχανίας της υπαίθρου. Και το πράγμα δεν

είναι καθόλου δυσάρεστον. Αλλά ούτε και εύκολον δια την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν. Πιστεύομεν και ημείς ότι, είναι συμφερότερον δια την όλην οικονομίαν μας και τους αγρότας μας να παραμείνουν εις την γεωργίαν όσοι δύνανται να εξασφαλίσουν ανεκτούς όρους ζωής και οι υπόλοιποι τμηματικώς να απασχοληθούν με τας γεωργικάς βιομηχανίας της υπαίθρου εξασφαλίζοντες τοιουτοτρόπως όρους καλής συντηρήσεως...» (Ι. Αφεντάκης, «Η επέκτασις του προγράμματος ανασυγκροτήσεως», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, Ιούνιος 1946, τχ.4, σ. 110).

Καθώς όμως ο Εμφύλιος Πόλεμος επεκτείνεται και εκφράζεται πιο βίαια, η λογική της Ανασυγκρότησης εγκαταλείπεται και γίνεται άμεση επίκληση προς την κυβέρνηση και το στρατό για τον εκτεταμένο εξοπλισμό των αγροτών προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους αντάρτες. «...όσοι μένουν εις το χωριό, εις πλείστας περιφέρειας, δεν κοιμούνται εις τα σπίτια των, διότι δεν τους δίδουν καμμιά ασφάλεια..... Ότι είχαν μαζέψει σκληρά εργαζόμενοι, ιδία εις ημιορεινές περιφέρειες, δια να περάσουν τους δύσκολους μήνας του χειμώνας, τα χάνουν μέσα από τα χέρια τους. Διότι τους τα παίρνουν, η μια μετά την άλλη, οι ομάδες ενόπλων, που μπαίνουν στο χωριό. Που δεν διστάζουν, όταν εύρουν άρνησιν δια την παράδοσι των τροφίμων, να βάζουν φωτιά στο σπίτι, να παίρνουν ως ομήρους τους αρνούμενους ή και να τους σκοτώνουν ακόμη επί τόπου...Σκοτώνουν και σκοτώνονται, όσοι έχουν όπλα. Αλλά και σκοτώνονται πάντοτε και υφίστανται τα πάνδεινα, όσοι δεν έχουν όπλα. Σπίτια καίγονται, ζώα σφάζονται και αφαιρούνται τα πράγματα που έχουν αξίαν...Η ύπαιθρος διέκοψε κάθε εργασίαν ανασυγκροτήσεως...η ύπαιθρος σήμερα θέτει εις την ηγεσίαν της πρωτευούσης το δίλημμα. Είτε ζητά όπλα δια να εξοπλισθούν όλοι, ώστε ένας άγριος εμφύλιος πόλεμος να ξεσπάση εις όλην την ύπαιθρον και τότε, όποιος ζήσει...Ο Εθνικός στρατός και δια μίαν ακόμη φοράν εκτελεί το καθήκον του. Ας προηγηθή ή ας ακολουθήσει αυτόν βήμα προς βήμα η Εθνική ηγεσία. Ας μη διστάσει. Ας μη καθυστερήσει ουδ' επί στιγμήν...» (Ι. Αφεντάκης, «Η σημερινή κατάστασις της υπαίθρου και αι υποχρεώσεις των Αθηνών», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, Δεκέμβριος 1946, τχ.7, σ. 233-240)

Στην ίδια λογική ανήκει και η έκκληση για συμμετοχή των αγροτών στον Ερανο της Βασίλισσας. «Αγρότες, κάθε μέρα και καινούργια θύματα, κάθε μέρα και νέες καταστροφές δημιουργούν οι εχθροί της Ελλάδος με όργανα κακούς Έλληνας...Ένας όλεθρος έχει εξαπολυθή πάνω στις βόρειες μας Επαρχίες από τους κακούς γείτονας. Καίονται Ελληνικά χωριά που δεν τα πείραζεν ο κατακτητής, λεηλατούνται τα σπίτια και μεταφέρεται ό,τι πολύτιμον υπάρχει στα γειτονικά Κράτη, με αντικειμενικό σκοπό να απλωθή στην αγροτική Ελλάδα μια απαθλίωσις, μια μόνιμος δυστυχία....Η Πανελλήνιος Συνομοσπονδία που συμμετέχει της Κεντρικής Επιτροπής του εράνου που διενεργείται υπό την Προεδρίαν της

Βασιλίσσης, καλεί όλους τους Έλληνες αγρότες να εισφέρουν δια τους ποικιλοτρόπως πληγέντας πληθυσμούς των βορείων μας Επαρχιών. Γνωρίζει καλώς ότι δεν απευθύνεται σε οικογένειες που έχουν περισεύματα. Δεν απευθύνεται σε οικογένειες που δεν έχουν κτυπηθή, γιατί από τον πόλεμο αυτόν, και από την αναταραχήν ο αγρότης υπέφερε περισσότερο και ως άτομον και ως τάξις.... Κάθε δραχμή που θα δοθή, κάθε οκά γεωργικού προϊόντος που θα προσφερθή από Σας τους αγρότας, που χτυπηθήκατε στον πόλεμο αυτόν, θα είναι μια βοήθεια που δίδεται από τους ολιγώτερον κατεστραμμένους εις τους περισσότερο πληγέντας και αποφέροντας.... Αγρότες, η συμμετοχή σας από το υστέρημα εις τον έρανον της Βασιλίσσης, θα αποδείξη δια μίαν ακόμη φοράν τα αισθήματα που συνδέουν όλους τους πραγματικούς Έλληνες...» (Η Φωνή των Συνεταιρισμών, Σεπτέμβριος 1947, τχ. 21, σ. 367-369).

Ένα χρόνο αργότερα, το Δεκέμβριο του 1947, ο Ι. Αφεντάκης κρίνει την κυβέρνηση ότι δεν εξόπλισε με καλά και πολλά όπλα τους αγρότες που κινδυνεύουν να γίνουν «υπήκοοι των Βουλγάρων». «...Ο αγροτικός κόσμος αγωνίσθηκε εις την πρώτην γραμμήν, επίστευσε ότι μπορούσε να εξασφαλίση μόνος του την άμυναν εναντίον της ανταρσίας και της λεηλασίας. Εζήτησε όπλα, του υπεσχέθησαν άφθονα, αλλά δεν επήρε τίποτα. Ή αυτά που επήρε ήσαν τόσο λίγα, ακατάλληλα και με λίγες σφαίρες, ώστε αντί καλό, κακό του έκαναν.... Όλοι ζητάνε να επιστρατευθή το χωριό κανονικά, να οπλισθή και να οργανωθή κάτω από μια στρατιωτική οργάνωση και πειθαρχία, ολόκληρο το χωριό, χωρίς καμμιά εξαίρεση και ο Εθνικός Στρατός να κλείση τα σύνορα.... Όλος αυτός ο κόσμος πολεμάει και σκοτώνεται, γιατί δεν θέλει η πατρίδα του να γίνη βουλγαρική επαρχία, δεν θέλει να γίνη υπήκοος βούλγαρος, δεν θέλει να χάση το χωράφι του.... Από όλα αυτά πιστεύουμε θα βγη τελικά κάτι καλό για την Πατρίδα μας μόνο γιατί στέκεται δυνατός ο αγροτικός κόσμος και πολεμάει μαζί με τον Εθνικό Στρατό...» (Ι. Αφεντάκης, «Το δράμα της υπαίθρου», Η Φωνή των Συνεταιρισμών, Δεκέμβριος 1947, τχ. 24, σ. 749-751).

Ενδειξη της επιρροής που ασκούσαν στον αγροτικό κόσμο οι προτάσεις της Πανελληνίας Συνομοσπονδίας Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών για εξοπλισμό των αγροτών και στρατικοποίηση των αγροτικών περιοχών είναι το ψήφισμα που εξέδωσε την ίδια περίοδο η Σύσκεψη των Αντιπροσώπων των Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών Ηπείρου.

«Οι αντιπρόσωποι των Γεωργικών Συνεταιρικών Οργανώσεων Ηπείρου συζητήσαντες κατά τας συνεδριάσεις της 10^{ης}-13^{ης} Ιανουαρίου 1948 εν Ιωαννίνοις εφ' όλων των ζητημάτων που απασχολούν τον αγροτικόν κόσμον της Ηπείρου κατέληξαν, μετά το πέρας των συζητήσεων εις τας κάτωθι ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ, ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ και ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ εξ ονόματος του Αγροτικού κόσμου της Ηπείρου.

1) Αποτίουν φόρον τιμής και αιωνίας ευγνωμοσύνης προς τους νεκρούς και τα θύματα της μάχης της Κονίτσης.

2) Διακηρύσσουν την απεριόριστον εμπιστοσύνην και τον θαυμασμόν προς τον ελληνικόν στρατόν και τους ηρωικούς μαχητάς αυτού δια την νίκην της Κονίτσης, πιστεύουν εις την ταχίστην ολοκλήρωσιν της νίκης που θα σημάνη την εκκαθάρισιν της χώρας από το άγος της ανταρσίας ώστε πλέον ο αγροτικός κόσμος εν ασφαλεία να αφοσιωθή εις το Εθνικόν έργον της παραγωγής.

3) Εκφράζουν την ευγνωμοσύνην των προς τους αγρότας μαχητάς τους συνεργασθέντας μετά του Ελληνικού στρατού εν Κονίτση.

4) Εκδηλώνουν την συμπάθειαν προς όλους τους καταδιωχθέντας και καταδιωκομένους αγρότας της Ηπείρου και υπόσχονται ότι αι Συνεταιρικοί Οργανώσεις θα βοηθήσουν δια να εξασφαλισθή η συντήρησις των και η παραγωγική αυτών απασχόλησις.

5) Καταγγέλλουν τους βιασμούς, τας σφαγάς, τους ακρωτηριασμούς, τας κακοποιήσεις, τας λεηλασίας και την βιαίαν στρατολογίαν των νέων και των κορασίδων εκ μέρους των ανταρτών εις βάρος του αγροτικού κόσμου της Ηπείρου[...]

11) Ζητούν όπως ο Ελληνικός Στρατός ενισχυθή δι' όλων των πολεμικών μέσων που είναι απαραίτητα δια το ορεινόν και βραχώδες έδαφος της Ηπείρου δια να αντιμετωπισθή το πυροβολικόν και ο βαρύς οπλισμός που έθεσαν εις την διάθεσιν των ανταρτών η Αλβανία και άλλαι χώραι.

12) Ζητούν όπως ο Ελληνικός Στρατός ενισχυθή δι' ελευθέρων στρατιωτικών σωμάτων μορφής «κομάντος» οι οποίοι θα προστατεύσουν αποτελεσματικώς την ύπαιθρον και θα προλάβουν την κακοποιόν δράσιν των ανταρτών, οίτινες λυμαίνονται αυτήν την στιγμήν την ύπαιθρον και διαλύουν τα Ηπειρωτικά χωριά, έχοντες ως βάσιν εξορμήσεως το Αλβανικόν έδαφος.

Πιστεύουν ότι ή δημιουργία τοιούτων ευκίνητων μονάδων υπό του στρατού μορφής ελευθέρων κυνηγών θα αποτελέση την πραγματικήν προστασίαν δια τα αγροτικά χωριά και τον αγροτικόν κόσμον της Ηπείρου [...]

15) Στιγματίζουν το ανταρτικόν κίνημα και καταγγέλλουν τους αντάρτας ότι ουδεμία πολιτική ιδεολογία τους κατευύνει παρά μόνον ενεργούν ως όργανα των Αλβανών και των εχθρών της φυλής δια την υποδούλωσιν της Πατρίδος των, διότι άλλως δεν εξηγούνται αι σφαγαί, αι λεηλασίαί, αι καταστροφαί, οι βιασμοί, αι πυρπολήσεις και ο εξανδραποδισμός των ελληνοπαίδων...» (Η Φωνή των Συνεταιρισμών, Ιανουάριος 1948, τχ. 27, σ. 840-841)

Καθώς ο Εμφύλιος Πόλεμος γίνεται σκληρός και κρίνεται η τύχη του οι επικλήσεις στο Εθνικό στρατό γίνονται πιο έντονες. «...Παιδιά της Ελλάδος, Συνεχίστε με ιερό φανατισμό τη μάχη εναντίον των προδοτών της φυλής, και ενωμένοι προχωρήτε για την τελική εκκαθάριση, για την οριστική νίκη. Ο θεός της Ελλάδος βοηθάει το έργο σας. Οι Έλληνες αγρόται πάντα είναι μαζί σας...» (Η Φωνή των Συνεταιρισμών, Νοέμβριος –Δεκέμβριος 1948, τχ. 44, σ. 1271)

Όπως ήταν αναμενόμενο οι δηλώσεις κορυφώνονται στη διάρκεια των μαχών στο Γράμμο.

«...ΓΕΝΝΑΙΟΙ ΒΛΑΣΤΟΙ, ΓΕΝΝΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Κράτησε πολύ αυτή τη φορά ο πόλεμος της Ελλάδος. Κράτησε πολύ γιατί ενάντια στην Ελλάδα δεν παρατάχθηκε αυτή τη φορά στρατιά αντιπάλων, θρασύδειλοι και άνανδροι συρφετοί ξαπλώθηκαν ύπουλα και σφάζοντας γέρους, γυναίκες και παιδιά, καίγοντας σπίτια και χωράφια, επεδίωξαν να γονατίσουν δολοφονικά την Ελλάδα. Μα ήρθε επί τέλους ή ώρα! Ήρθε η ώρα που θέλουν δεν θέλουν, δίνουν την μάχη την οριστική και την τελευταία. Τα οργανωμένα κρησφύγετά τους εκπορθούνται τώρα το ένα κατόπιν απ' τ' άλλο από σας, γενναία παιδιά της Ελλάδος. Σε λίγο μόνον η επαίσχυντη φυγή θα σώσει όσους από τους δολοφόνους μπορούν να σωθούν. Αρχισε κιόλας να χαράζει η αυγή της ημέρας της τελειωτικής νίκης. Σε λίγο κουρασμένοι, μα υπερήφανοι σαν Έλληνες θα πάρετε το νικηφόρο δρόμο της επιστροφής στην πόλι, στο χωριό, στο σπίτι και στο χωράφι. Και τότε δίπλα στα ονόματα: Πλαταιαί, Μαραθών, Θερμοπύλαι, Κιλκίς, Μπιζάνι, Κλεισούρα, Τεπελένι, Μοράβα, θα προστεθή και ένα ακόμη: ΓΡΑΜΜΟΣ. Και τότε, όταν θα ηγήσουν επί τέλους οι καμπάνες της ειρήνης, αγκαλιασμένοι όλοι θα προχωρήσουμε για την ανασυγκράτησι της Ελλάδος. Εις την ανασυγκρότησι την ηθική, την οικονομική και την κοινωνική για να εξασφαλισθούν καλλίτερες μέρες για όλους τους Έλληνες. Ο Αγροτικός Συνεργατισμός ο οποίος και τώρα, την ώρα της σκληρής μάχης δεν σταματά να βοηθή όσο μπορεί τα έργα σας προστατεύοντας τα προϊόντα της ελληνικής γης, τα χωράφια και τα σπίτια σας, θα αγωνισθή με τη δύναμι που του δίνει η πίστις των αγροτών που τον ακολουθούν, για την ανύψωσι του ελληνικού χωριού και της Ελλάδος. Παιδιά της Ελλάδος. Παιδιά μας. Είμεθα μαζί σας...» (Μήνυμα της Πανελληνίας Συνομοσπονδίας των Ενώσεων των Γεωργικών Συνεταιρισμών προς τον Εθνικό Στρατό Η Φωνή των Συνεταιρισμών, Ιούλιος 1948, τχ. 37, σ. 1110).

Μετά τον Εμφύλιο οι απόψεις αυτές θα γίνουν ο κοινός παρανομαστής των διώξεων και των σκληρών αντιθέσεων στον αγροτικό χώρο. Αναφέρουμε ενδεικτικά απόσπασμα από το ψήφισμα της «Συσκέψεως των Εκπροσώπων των Ανταρτοπλήκτων»: «...εφαρμογήν μέτρων ασφαλείας ως είναι: α) Το σφράγισμα των συνόρων δια να αποτραπή νέα είσοδος των συμμοριτών εις το ελληνικόν έδαφος. β) Την επάνδρωσιν πλήρως των Σταθμών Χωροφυλακής γ) Την οργάνωσιν μεταβατικών αποσπασμάτων Στρατού και Χωροφυλακής. δ) Την οργάνωσιν των

Μ.Ε.Α. με τοποθέτησιν επί κεφαλής αξιωματικών και με συγχρονισμένον τον οπλισμόν των και με παροχήν ιματισμού και ειδικής χορηγήσεως επιδόματος και τροφοδοσίας... » (Η Φωνή των Συνεταιρισμών, Σεπτέμβριος 1949, τχ. 57, σ. 1710 1711)

Συμπεράσματα

Η αμφιλεγόμενη νομιμότητα και ορθολογικότητα των μέτρων για την αντιμετώπιση του λεγόμενου επισιτιστικού ζητήματος και στη συνέχεια ο άνισος και επιλεκτικός τρόπος αξιοποίησης της βοήθειας της UNRRA, σε συνδυασμό με τη συγκεχυμένη και συχνά διχαστική στάση των ηγετών των πολιτικών και συνεταιριστικών οργανώσεων, σε ένα πλαίσιο επάλληλων καταστροφών των παραγωγικών μέσων και υποδομών του αγροτικού χώρου, επέτειναν τις διακρίσεις, τις ανισότητες και τις αντιθέσεις μεταξύ των αγροτικών περοχών, των κοινωνικών ομάδων, των παραγωγικών συστημάτων και των πολιτικών επιλογών των αγροτών.

Η λιγότερο ή περισσότερο συνειδητή, βίαια ή μόνιμη «ένταξη» ή «μετακίνηση» των «εθνικών» και των «κομμουνιστών», των «εθνοτικών» και «μειονοτικών» αγροτών στις δυνάμεις τόσο του ΕΑΜ-ΚΚΕ-ΔΣΕ όσο και των αντιεαμικών πολιτικοστρωματικών οργανώσεων ή του εθνικού στρώματος, πολλαπλασίασε την «αμοιβαία καχυποψία», διέλυσε τη σχετική ενότητα των τοπικών κοινωνιών, αντέστρεψε τους σκοπούς και τους στόχους των συλλογικών οργάνων των αγροτών, κατήργησε τις στοιχειώδεις συμβάσεις της «συνύπαρξης» και ενίσχυσε το αίσθημα της ανασφάλειας, του φόβου, της αδικίας και της απειλής.

Οι καταστάσεις αυτές, παράλληλα με τις διακρίσεις και τις ανισότητες των μέτρων για την μεταπολεμική ανασυγκρότηση- ανάπτυξη, θα αποτελέσουν τα βασικά κίνητρα της μετανάστευσης των αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις και το εξωτερικό. Σε κάθε περίπτωση τόσο οι προοδευτικές όσο και οι συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφύλιου αξιοποίησαν τους αγρότες για να απαντήσουν κατά περίπτωση στο «εθνικό ζήτημα», το «λαϊκό αίτημα» ή το «εργατικό πρόταγμα».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλβανός, Ρ (2000), «Σλαβόφωνοι ντόπιοι και πόντιοι πρόσφυγες: η μνήμη και η εμπειρία της δεκαετίας του 1940 σε δυο χωριά της περιοχής Καστοριάς», *Τα Ιστορικά*, τχ. 33, σ. 289-318.

- Αλεβιζάτος, Ν (1995), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Οψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Βερναρδάκης Χ, Μαυρήσ Γ (1987), «Τα κοινωνικά μπλοκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία», *Θέσεις*, (20), σ. 47-93 και (21), σ. 94-133.
- Βερβενιώτη, Τ (2003), «Τα παιδιά του Εμφύλιου», στο έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, το.8, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 271-280.
- Βόγλης, Π (2004), «Ανάμεσα στην άρνηση και την αυτοάρνηση: πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα, 1945-1950», στο έργο Μ. Mazower (επιμ), *Μετά τον πόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 87-104.
- Γιαννίτση, Θ (2006), «Ουκρανία, Λευκωσία, Ρωσική Ομοσπονδία, Κεντροασιατικές Δημοκρατίες», στο έργο *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15^{ος} -21^{ος} αιώνας*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, σ. 191-202.
- Δαλιάνη, Μ (2004), «Παιδιά στη δίνη του Εμφύλιου Πολέμου: Οι ενήλικες του σήμερα», στο έργο Μ. Mazower (επιμ), *Μετά τον πόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 105-119.
- Δαλκαβούκης, Β (2005), «Παράδοση ανταρσίας και νεωτερικότητα στην αγροτική κοινωνία. Το παράδειγμα της ΕΜΑμικής αντίστασης στο Ζαγόρι», εισήγηση στο συνέδριο που οργάνωσε το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, η Γαλλική Σχολή Αθηνών και το Πάντειο Πανεπιστήμιο (Αθήνα 25-27 /5/ 2005) με τίτλο *Αγροτική κοινωνία –Λαϊκός πολιτισμός*.
- Δοξιάδης, Κ (1946), *Οι θυσίες της Ελλάδος*, εκδ. Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως, Αθήνα.
- ΕΔΑ, *Μαύρη Βίβλος. Το εκλογικό πραξικόπημα της 29 Οκτωβρίου 1961*, εκδ. Ποντίκι, Αθήνα 1996.
- Ζούβας, Παν (1956), *Η Βασίλισσα Φρειδερίκη εις την υπηρεσίαν του έθνους*, Αθήνα.
- Ηλιού, Φ (2004), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Καλύβας, Στ (2004), «Κόκκινη τρομοκρατία: η βία της Αριστερά στην Κατοχή», στο έργο Μ. Mazower (επιμ), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, σ. 161-204.
- Καρακασίδου, Α (2000), *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη, 1870-1990*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα.
- Κλήμης, Αριστ (1991), *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, 1935-1945*, τομ. Τρίτος, Αθήνα.
- Κλήμης, Αριστ (1996), *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, 1935-1945*, τομ. Τέταρτος, εκδ. ΣΕΚΑΠ, Αθήνα.
- Κωστόπουλος, Τ (2003), «Αξονομακεδονικό» Κομιτάτο και Οχράνα (1943-1944)», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 5, σ. 40-51.

- Κωστόπουλος, Τ (2005), *Η αυτολογοκριμένη μνήμη*. εκδ. Φιλήστωρ, Αθήνα
- Λαΐου, Α (1999), «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου», στο έργο *Μελέτες για τον Εμφύλιο*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, σ. 67-114.
- Λυμπεράτος, Μ (1998), «ΚΚΕ και Σλαβομακεδονική μειονότητα στην κατεχόμενη Δ. Μακεδονία», *Μνήμων*, τομ. 20, σ. 67-107.
- Μαθιόπουλος, Β (1989), «Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής», στο έργο *Η Ελλάδα 1936-1944*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, Αθήνα, σ. 248-257.
- Μαργαρίτης, Γ (1999), «Ο εμφύλιος: οικονομία και πολιτική», *Ο Πολίτης*, (70), σ. 29-34.
- Μαργαρίτης, Γ (1989), «Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή (1941-1944): Αναλογίες και διαφορές», στο έργο *Η Ελλάδα 1936-1944*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, Αθήνα, σ. 505-515.
- Μαργαρίτης, Γ (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, τομ 1 και 2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Μαργαρίτης, Γ (2005α), *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Ματθαίου Α, Πολέμη Π (2003), «Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή», *Αρχειοτάξιο*, (5), σ. 154-162.
- Μαυρογιάννης, Διον (1998), *Οι Σαρακατσαναίοι της Θράκης, της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα.
- Μαυρογορδάτος, Γ (1999), «Οι εθνικές μειονότητες», στο έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ Β2. εκδ. Βιβλιόραμα, σ. 9-35.
- Μητροφάνης, Γ (2003), «Πολιτικοί κρατούμενοι», στο έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τομ 9, Αθήνα, σ. 121-134.
- Μιχιώτης, Ν (2007), *Τα Εκτακτα Στρατοδικεία της περιόδου 1946-1960*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Brown, Κ (2004), «Τα «παιδιά-παππούδες» της Μακεδονία: Διεθνικές πολιτικές μνήμης, εξορίας και επιστροφής, 1948-1998», στο έργο *Πρόσφυγες στα Βαλκάνιας. Μνήμη και ενσωμάτωση*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, σ. 83-163.
- Νικολακόπουλος, Η (2003β), «Από το τέλος του εμφύλιου ως τη δικτατορία», στο έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τομ 9, Αθήνα, σ. 9-46.
- Παναγιωτόπουλος, Β (1985), «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην Ελληνική πόλη», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984*, εκδ. Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, τομ. Β, σ. 521-531.

- Παπαθανασίου, Ι (2007), «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945», στο έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Γ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 79-151.
- Σαμίου, Δ (2003), «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο», στο έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, το.8, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 261-270.
- Σταθάκης, Γ (2004), *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Τζούκας, Β (2005), «Η κοινωνική ληστεία και η παράδοση ανταρσίας: ληστές και αντάρτες στη δεκαετία 1940-1950», εισήγηση στο συνέδριο που οργάνωσε το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, η Γαλλική Σχολή Αθηνών και το Πάντειο Πανεπιστήμιο (Αθήνα 25-27 /5/ 2005) με τίτλο *Αγροτική κοινωνία –Λαϊκός πολιτισμός*.
- Τσολάκογλου, Γ (1941), *Διακήρυξις προς τους Έλληνας*, εκδ. Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
- Φραδέλλος, Κ (2007), «Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος», στο έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Γ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 153-179.
- Χαϊδά, Ε (2004), «Δωσίλογοι: Από την Κατοχή στην Απελευθέρωση», στο έργο Μ. Mazower (επιμ), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, σ. 53-71.
- Χαϊδά, Ε (1996), «Ειδικό Δικαστήριο Θεσσαλονίκης (1945-1946): η περίπτωση των οικονομικών δοσιλόγων», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τχ. 8, σ. 203-210.
- Χατζηιωσήφ, Χ (2007), «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Γ2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 363-391.
- Hondros, J.L. (1989), «Η Μ. Βρετανία και τα ελληνικά Τάγματα Ασφαλείας, 1943-1944», στο έργο *Η Ελλάδα 1936-1944*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, Αθήνα, σ. 262-276.
- Ψιμούλη, Β (2006), «*Ελεύθερη Ελλάδα*»/ «*Φωνή της Αλήθειας*». *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ*, εκδ. ΑΣΚΙ-Θεμέλιο, Αθήνα.